

‘Ik heb altijd gelijk’ W.F. Hermans

Een onderzoek naar de samenhang tussen het heden en verleden

Annemarijn Leever

3074722

24-01-2011

Eindwerkstuk moderne literatuur

Docent: Wilbert Smulders

Inhoudsopgave

I	Inleiding	pag. 2
II	Samenvatting Bersma	pag. 4
III	Jeugdherinneringen	pag. 8
	3.1. Inleiding	pag. 8
	3.2. Samenvatting jeugdherinneringen	pag. 8
	3.3. Tijdsindeling gebeurtenissen	pag. 10
	3.4. Introductie belangrijke gebeurtenissen uit het verleden	pag. 11
	3.5. Conclusie	pag. 12
IV	Samenhang heden en verleden	pag. 13
	4.1. Inleiding	pag. 13
	4.2. Beschrijving koppelingen heden en verleden	pag. 13
	4.2.1. De geboorte van Lodewijk	pag. 14
	4.2.2. De jeugd van Lodewijk	pag. 14
	4.2.3. De dood van Debora	pag. 16
	4.2.4. De tijd na de dood van Debora	pag. 17
	4.3. Associaties	pag. 18
	4.4. Conclusie	pag. 19
V	Het zwijgen rond de dood van Debora	pag. 20
VI	Conclusie	pag. 24
VII	Literatuurlijst	pag. 27
VIII	Bijlagen	pag. 28

I Inleiding

De roman *Ik heb altijd gelijk* van Willem Frederik Hermans uit 1951 is vooral in de belangstelling komen te staan vanwege de rechtszaak die in 1952 tegen Hermans werd aangespannen omdat een personage uit deze roman de katholieken beledigd had. Zo zijn er vele artikelen aan deze rechtszaak gewijd, maar verder is de secundaire literatuur ten aanzien van dit boek schaars.

Havenaar heeft in 2005 een boek gepubliceerd waarin hij een overzicht geeft van de visie van Hermans met betrekking tot het vaderland aan de hand van zijn essays, romans en verhalen.¹ Voor dit overzicht heeft Havenaar voor een groot deel gebruik gemaakt van de roman *Ik heb altijd gelijk*. Aan het slot van zijn boek zegt Havenaar:

‘Hermans is een van de beste schrijvers van Nederland doordat hij een van de beste schrijvers over Nederland is.’

Dan is het opmerkelijk dat er nog maar weinig secundaire literatuur over deze roman verschenen is. Hermans heeft zelf in de bundel *Mandarijnen op zwavelzuur* een artikel ‘Polemisch mengelwerk’ aan deze roman gewijd. Hierin geeft Hermans naar aanleiding van een aantal kritieken uitleg over verschillende aspecten van zijn boek.²

Verder heeft Bersma in 1972 een artikel geschreven waarin hij de coördinerende herhaling in *Ik heb altijd gelijk* probeert te doorgronden. Bersma merkt op dat de roman is onderverdeeld in twee verhaallijnen: het heden en de jeugdherinneringen van Lodewijk. Zo concludeert hij dat de samenhang bij de jeugdherinneringen van Lodewijk beter geslaagd is dan bij het verhaal uit het heden dat in chronologische volgorde is weergegeven.³

In dit eindwerkstuk zou ik graag willen voortborduren op het artikel van Bersma en daarbij juist de nadruk leggen op het geheel van de roman. Zo wil ik kijken naar de manier waarop het heden met het verleden samenhangt. Mijn probleemstelling luidt als volgt:

Hoe zijn de koppelingen van het heden naar het verleden weergegeven in de roman ‘Ik heb altijd gelijk’ van W.F. Hermans?

Voor mijn analyse maak ik gebruik van de zeventiende druk van *Ik heb altijd gelijk*. Om mijn probleemstelling te kunnen beantwoorden zal ik allereerst een samenvatting van het artikel

¹ Havenaar, *Muizenhol*. (2005).

² Hermans, *Polemisch mengelwerk*. (1952).

³ Bersma, *Lodewijk en het grote gelijk. Een onderzoek naar de coördinerende herhalingen in ‘Ik heb altijd gelijk’*. (1972).

van Bersma (1972) weergeven. Vervolgens zal ik de verhaallijn uit het verleden in chronologische volgorde beschrijven en hier een tijdsindeling van maken naar de belangrijkste periodes. Naar aanleiding hiervan zal ik kijken naar de manier waarop er vanuit het heden naar een bepaalde periode in het verleden wordt overgeschakeld. De belangrijkste conclusie zal ik daarna aan de hand van een aantal tekstelementen toelichten, waarbij er ook naar de rol van de lezer gekeken zal worden. Tot slot zal ik in de conclusie mijn bevindingen nog eens kort samenvatten.

II Samenvatting Bersma

Bersma geeft in zijn artikel *Lodewijk en het grote gelijk* een structuuranalyse van de roman *Ik heb altijd gelijk* van Willem Frederik Hermans. Zo stelt hij aan het begin van dit artikel vast dat het structurelement ‘herhaling’ van essentiële betekenis is. Bij een analyse van een roman wordt er veelal gebruik gemaakt van de bekende begrippen als motief, leidmotief en ritme. Het is onmogelijk om voor deze termen een vastomlijnde betekenis te vinden en daarom zouden deze zoveel mogelijk vermeden moeten worden. Dit betekent niet dat er helemaal niet meer van herhaling moet worden gesproken maar dat dit op een andere manier moet gebeuren dan met de reeds bestaande begrippen. Gezien de hoge functionaliteit van het verschijnsel ‘herhaling’ haalt Bersma Sötemann aan die het begrip ‘cumulatie’ heeft ingevoerd. Sötemann doelt hiermee op het verschijnsel dat door herhaling een bepaald effect tot stand kan worden gebracht. Het idee van ‘cumulatie’ gaat uit van de werkwijze van de auteur welke een opeenstapeling van gegevens behelst, dat zal leiden tot een gecomponeerd bouwwerk. De roman krijgt structuur door het herhalen van bepaalde tekstsegmenten. De lezer heeft volgens Bersma niets te maken met deze structuuropbouw maar alleen met het resultaat dat hij onder ogen krijgt. Bersma gaat dan ook, in tegenstelling tot Sötemann, uit van de leessituatie in plaats van de situatie van de auteur. De lezer kan namelijk geen inzicht krijgen in het bouwwerk van de auteur maar heeft slechts het besef dat hij een bepaald aspect al eerder heeft gelezen en zal aan de hand van dit besef verbanden proberen te leggen. Wanneer er vanuit de leessituatie naar de structuur van een roman gekeken wordt, kan er volgens Bersma beter gesproken worden van coördinatie: ‘het verschijnsel dat door herhaling van bepaalde elementen die aanvankelijk incoherent schenen, primair onderlinge relaties, wederzijdse betrekkingen ontstaan tussen de plaatsen in het literaire werk waar mededelingen gedaan worden over de bedoelde tekstbestanddelen.’⁴

De coördinerende herhalingen in *Ik heb altijd gelijk*

Om een structuuranalyse van *Ik heb altijd gelijk* tot stand te brengen heeft Bersma dan ook de coördinerende herhalingen van deze roman onderzocht. Zo onderscheidt hij elf soorten herhalingen die opgedeeld kunnen worden in twee verschillende verhaallijnen. De eerste verhaallijn start aan het begin van de roman en speelt zich af in het heden. Dit behelst de

⁴ Bersma, 1971

chronologische opbouw van de gebeurtenissen van de roman. De tweede verhaallijn omvat flashbacks, de jeugdherinneringen van Lodewijk, die bij vlagen aan bod komen en welke niet chronologisch geordend zijn. Bersma concludeert dat er bij deze tweede verhaallijn, de jeugdherinneringen, veel samenhang te vinden is tussen de coördinerende herhalingen. Bij de gebeurtenissen in het heden is hier veel minder sprake van samenhang tussen de structurelementen. Wel geeft Bersma aan dat bepaalde functies en effecten in allebei de verhaallijnen aanwezig zijn. Zo zijn zowel in het heden als in het verleden spanning en emotie terug te vinden en zijn er ook in beide delen vooruit- en terugwijzende elementen op te merken.

De coördinerende herhalingen die Bersma in deze roman van Hermans heeft kunnen vinden zijn:

De jeugdherinneringen van Lodewijk

1. Ongelijk gelijk

Als volwassene zet Lodewijk zich tegen zijn ongelijk in zijn jeugd af door overal zijn gelijk te willen laten zien. Omdat Lodewijk de jongste was werd hij altijd in het ongelijk gesteld.

2. De jongste moet zich schikken naar de oudste

De verwijzingen hiernaar zijn cursief in het verhaal weergegeven. Het gaat om verwijten van zijn ouders in de richting van Lodewijk. Zij stelden Debora altijd in het gelijk omdat zij de oudste was. Na de dood van Debora blijft bij Lodewijk het gevoel aanwezig nog steeds in een ondergeschikte positie te zitten.

3. Het jeugdverlangen generaal te worden

Dit verlangen is voortgekomen uit de behoefte om uit zijn ondergeschikte positie te komen. Hoewel Lodewijk dit verlangen een idiote ambitie vindt, blijft het hem toch aantrekken.

4. De dood van Debora

Zijn zus heeft op de dag van de capitulatie samen met haar neef een einde aan haar leven gemaakt. De reden van deze daad wordt niet duidelijk. De dood van Debora wordt afgerond door een ontmoeting van Lodewijk met haar geest.

Het chronologisch geordende verhaal/ het heden

5. De lelijke vrouw en het restauratieplan

Hiermee wordt in eerste instantie Gertie bedoeld. Lodewijk vindt Gertie verre van mooi en probeert haar met kleding en schoonheidsbehandelingen aantrekkelijker te maken. Vaak vergelijkt Lodewijk in zijn gedachten Gertie met Debora die ook niet de mooiste was.

6. De bril van Gertie

Deze bril komt vaak in het verhaal naar voren. Hij zit scheef en lijkt op de bril van Debora. De advertentie uit de krant van mei 1940 is hierbij opvallend: ‘Voorziet u bijtijds van een reservebril?’ Een paar pagina’s verder heeft Gertie haar oude bril weer op omdat de nieuwe was stukgefallen. Lodewijk heeft op ongeveer hetzelfde moment zijn uniform verwisseld.

7. Het uniform van Lodewijk

Lodewijk weigert lange tijd zijn uniform uit te trekken. ‘Wat is een man in burger een bedonderd gezicht. Als een man een uniform aanheeft, kun je tenminste nog denken: hij is de enige niet.’ Op het moment dat Lodewijk zijn uniform verruilt voor zijn oude kleren dringt het tot hem door dat hij zonder uniform werkelijk van alles beroofd is.

8. Het smokkelgeld

Gertie beweert dat het smokkelgeld dat Lodewijk in zijn bezit heeft van haar vader is, maar hier wordt geen bewijs voor geleverd. Aan het eind van de roman wordt het element geld ineens een hyperbolisch belang. Bersma geeft aan dat het lijkt dat de titel *Ik heb altijd gelijk* te vervangen is door *Ik heb altijd geld*. Lodewijk realiseert zich dat geld iets is waarvoor meer te krijgen is dan voor wat anders ook.

9. Het gymnasiumdiploma

De zoektocht naar dit diploma loopt, net als de lelijke vrouw en het restauratieplan, uit op een mislukking. Het interesseert Lodewijk niet: ‘Maak er gerust uw pijp mee uit.’

10. Schoolmeestersbloed

Het schoolmeestersbloed wordt herhaaldelijk door Lodewijk aangehaald. Het schoolmeestersbloed zit in Lodewijk wat hem in hoge mate aanspreekt. Het geeft hem een gevoel van superioriteit welke hij ook ten aanzien van het katholicisme en het communisme heeft.

11. In retraite op de toiletten

Het toilet wordt in *Ik heb altijd gelijk* gebruikt als een plaats om zich aan de wereld te onttrekken. Het eerste wat Lodewijk wil gaan doen als hij terug in Nederland is: ‘Een plas in een Amsterdams urinoir’

Bersma concludeert in zijn artikel dat Hermans het doelbewust in verband schrijven slechts volledig waar heeft kunnen maken in het deel met betrekking tot de jeugdherinneringen en dat de coördinerende herhalingen in het heden veel minder samenhang vertonen.⁵

Naar mijn idee kan er ook anders naar deze roman gekeken worden waarbij de twee verhaallijnen gescheiden blijven maar wel met elkaar in verband gebracht zullen worden. Zo ga ik ervan uit dat zowel de gebeurtenissen uit heden als uit het verleden elkaar kracht bijzetten en samen een rond geheel vormen. Ik denk dan ook dat het van belang is minder aandacht te besteden aan de samenhang in de aparte verhaallijnen maar dat er juist naar de roman in zijn totaliteit gekeken moet worden.

Mijn verwachting is dan ook dat het idee van 'het doelbewust in verband schrijven' voor de gehele roman gelukt is doordat veel structurelementen uit het heden en het verleden met elkaar in verband kunnen worden gebracht.

Om dit te onderzoeken wil ik nagaan wanneer er in *Ik heb altijd gelijk* vanuit het heden naar het verleden overgegaan wordt en op welke manier dit gebeurt. Zo zal ik allereerst een overzicht geven van de gebeurtenissen uit het heden en daarna de jeugdherinneringen van Lodewijk in een chronologische volgorde weergeven. Vervolgens kan er gekeken worden naar de koppelingen tussen het heden en verleden en welke functies hierbij werkzaam zijn. Op deze manier hoop ik een beter inzicht te krijgen in de samenhang van deze gehele roman.

⁵ Bersma, *Lodewijk en het grote gelijk*. (1971).

III De jeugdherinneringen

3.1. Inleiding

Bersma toonde al aan dat de roman *Ik heb altijd gelijk* uit twee verhaallijnen bestaat. Het verhaal begint met het chronologisch geordende verhaal dat zich afspeelt in het heden. De tweede verhaallijn komt door middel van flashbacks naar voren en is niet chronologisch geordend. Om een beter zicht te krijgen op het verhaal dat zich afspeelt in het verleden zal ik hieronder de jeugdherinneringen van Lodewijk in een chronologische volgorde weergeven. Het gaat hier om een samenvatting van deze herinneringen. (voor een volledig overzicht zie bijlage 6.1 en 6.2). Van het verhaal dat zich afspeelt in het verleden zal ik een tijdsindeling maken van de gebeurtenissen. Vervolgens zal ik nagaan wanneer welke gebeurtenissen in het verhaal geïntroduceerd worden.

3.2. Samenvatting jeugdherinneringen

Lodewijk Stegman werd negenentwintig jaar geleden geboren. Zijn zus was drie jaar ouder en zij werd door hun ouders in alles voorgetrokken. De vroegste jeugdherinnering van Lodewijk gaat terug naar de tijd dat hij vier jaar was. Door het zien van een doos met blokken waaruit een mannetje opgebouwd kon worden, ‘Jantje lacht, Jantje huilt’, herinnert Lodewijk zich dat hij hier slechts één keer per week onder toezicht mee mocht spelen. Zijn oudere zus Debora mocht er ook op andere dagen mee spelen. *Debora is altijd netjes. Die zal er niets aan kapot maken, zoals jij.* Op zijn vijfde kreeg Lodewijk van zijn vader te horen dat hij het zout in zijn pap niet verdiende. En vanaf zijn zevende heeft Lodewijk het grote verlangen om generaal te worden. Op een oudejaarsavond, Lodewijk was hier twaalf jaar, houdt de vader van Lodewijk een toespraak waarin hij Debora prijst en Lodewijk nogmaals vertelt het zout in zijn pap niet te verdienen. *‘Jij bent altijd een bron van onrust in huis. Jij weet niets beters te bedenken dan onaangenaam wezen tegen je zusje. Jij hebt altijd een grote mond over van alles en nog wat, maar zelf presteer je geen snars.* Wanneer Lodewijk vijftien is geeft hij zijn zus seksuele voorlichting. Dit is volgens hem het enige vriendschappelijke gesprek tussen hen geweest dat ooit heeft plaatsgevonden.

Debora gehoorzaamt tijdens haar jeugd aan haar ouders en gaat zonder vriendinnen door het leven. Tijdens haar studie rechten haalde ze tieners maar daarnaast had ze geen contact met leeftijdsgenoten. De jeugd van Lodewijk en Debora wordt voor een groot deel bepaald door de opvoedingsmethode van zijn vader. *Zijn opvoedingsmethode bestond uit overheersen, zelfs*

als er niets te overheersen viel. Hij schiep de grootst mogelijke afstand tot zijn kinderen. Dat is negentiende-eeuws. Dat vormde hooggewaardeerde karakters – in de negentiende eeuw, nu niet meer. Hun vader was gierig en ging niet met de tijd mee. Zo kende hij de nieuwste liedjes niet en liep in kleren die allang uit de mode waren. Hij hield Lodewijk altijd aan de hand vast en op een zondagmiddag heeft hij Lodewijks arm uit het lid getrokken. Verder werd Lodewijk veel dingen verboden. Zo mocht hij niets verzamelen en niet op straat spelen. Ook fietsen werd niet toegestaan omdat Debora dit niet durfde. Zij durfde niets. Zij sprak haar vader nooit tegen. Alles wat zij niet durfde, mocht ik ook niet doen.

Lodewijk en Debora hadden een neef die hoofdinspecteur in de stad was. Deze neef, Leendert, had een handeltje in ongebanderolde sigaretten en had overal vrienden. Hij kon alles krijgen tegen de inkoopprijs. *Hij was een reuzesucces [...] Hij was link als een looie deur. Hij was meer dan twintig jaar ouder dan ik, maar ik zei toch 'jij' tegen hem. We waren de beste vrienden.*

Later blijkt dat Debora een verhouding had met deze oudere neef. Zij kwamen bij elkaar om zogenaamd juridische problemen te bespreken. Aan het begin van de oorlog heeft Leendert geregeld dat Debora bij de Unie voor Vrouwelijke Vrijwilligers gaat. *Zij kwam huilend thuis. Die meisjes waren kinderen met geknipt en gepermanent haar, rood gemaakte lippen, zijden kousen, of helemaal geen kousen, zei ze. Ze was toen eenentwintig jaar, maar ze had nooit zijden kousen mogen hebben. En zonder kousen lopen, daar kwam bij ons thuis helemaal niets van in. Ze wou er niet meer naar toe.*(210)

Op de dag van de capitulatie is Debora van huis weggelopen zonder iets tegen Lodewijk te zeggen. Zij was opgehaald door Leendert en later blijkt dat zij samen een einde aan hun leven hebben gemaakt. Nadat Lodewijks vader en buurman Hoytema Debora hebben geïdentificeerd, wordt Lodewijk door Hoytema apart genomen. Hij vertelt Lodewijk dat wat er gebeurd is, te wijten is aan de opvoeding van zijn ouders en de maandelijkse vrouwelijke problemen. Lodewijk mag niet naar Debora toe in het ziekenhuis. Hij had haar willen zien omdat haar mond niet meer dicht kon. *Zij steekt haar tong uit tegen de dood, daarom juist, dat wil ik zien!* (188)

Op Debora's begrafenis was niemand van haar medestudenten aanwezig. Haar vader leest voor uit het laatste boek waarin Debora gelezen had en dat zij niet had uitgekregen. Hij sloeg het open bij de pagina waar de bladwijzer lag en las: *O, I have suffered with those that I saw suffer.* (244) Na de begrafenis krijgt Lodewijk van mevrouw Mauve te horen dat het met hem dezelfde kant op zal gaan als met Leendert. Die avond krijgt Lodewijk van zijn vader een

sigaret en deze zegt hem het volgende: *Je moet nu maar onthouden, Lodewijk, je neef Leendert is een grote smeerlap geweest. Een rasploert, dat is het woord.* (176)

Lodewijk heeft nooit om de dood van Debora gehuild. *Om Debora heb ik niet gehuild. Ik heb gedacht het is goed dat zij dood is. Nu zal ik haar kamer krijgen. Het is beter voor haar om dood te wezen, want zij was toch altijd al bang. Zij durfde niet te fietsen en niet te zwemmen. Zij durfde niet op een trap te klimmen. Zij durfde niet eens een lucifer af te strijken, zo bang was zij.* (43) Na de dood van Debora krijgt hij haar kamer. Ernie werd zijn vriendinnetje, maar deze relatie heeft niet lang stand kunnen houden omdat hij haar niets te bieden had.

Uiteindelijk besluit Lodewijk toch de zin van zijn vader te doen en Indologie te gaan studeren. Er kwam toch weer ruzie waarop Lodewijk naar Frankrijk is gevlucht. Hier werd hij gearresteerd en is naar Nederland teruggegaan. Daar is hij weer in dienst genomen. *Ik bezweer je: ik wilde al lang geen generaal meer worden. Ik ging in dienst omdat ik nergens anders zin in had. [...] Ik dàcht natuurlijk alleen maar dat ik geen generaal meer wilde worden. Maar wie iets onmogelijks wil en daarna inziet dat het onmogelijk is en toch niet op een ander idee komt, toch niet op iets anders overschakelt, die zal evengoed het onmogelijke proberen.* De dag voordat hij naar Indië vertrekt gaat hij na twee jaar op bezoek bij zijn ouders. (Zijn vader had hem in de oorlog de deur uitgetrapt omdat Lodewijk zich met de illegaliteit bemoeide.) Dit bezoek eindigde ook weer in een ruzie. In Indië kwam hij er al snel achter dat die hele bedoening op niets zou uitlopen. Waarop hij had besloten over te lopen naar de TNI. *Ik was op weg DE BLANKE MAARSCHALK VAN INDONESIË te worden.* (128)

Deze poging liep uit op een mislukking.

3.3. Tijdsindeling gebeurtenissen

Wanneer er wordt gekeken naar de chronologische volgorde van de jeugdherinneringen van Lodewijk kan er een tijdsindeling gemaakt worden. Hierbij kan er onderscheid gemaakt worden naar de geboorte van Lodewijk, zijn jeugd met de daarbij behorende opvoeding, de dood van Debora en de tijd na de dood van Debora. (zie bijlage 1). Zijn geboorte wordt alleen aan het begin van het verhaal, in hoofdstuk 1, aangehaald maar is naar mijn idee wel van groot belang omdat dit duidelijk Lodewijks onmacht in het leven weergeeft.

De wereld is tjokvol en voor ons is er geen plaats. Of... voor anderen wel, maar niet voor mij. Ik weet wat ik niet wil, alles wil ik niet, maar wat wil ik wel? Niets, niets... het hart slaat, het bloed stroomt, de borstkas ademt, het is negenentwintig jaar geleden begonnen, zonder dat ik erom had gevraagd... want ik was nog niet ik, ik dat zich afvraagt waarvoor het zijn lichaam bezit, alsof het lichaam niet 'ik' was, alsof 'ik' iets met dat lichaam kon doen. (25)

Naar de overige drie periodes wordt gedurende de hele roman verwezen. Zie onderstaande tabel voor een compleet overzicht per hoofdstuk.

Hoofdstuk	Periode in verleden
1. Terugkeer Alraune/ ontmoeting Gertie	Geboorte
2. Nico partijplannen/ aankomst f13000,- innen	Jeugd/ dood Debora
3. Ruzies in restaurant en dancing/ ontmoeting Key	Jeugd/ dood Debora
4. Lodewijk gaat naar huis Gertie	Jeugd
5. Ontmoeting vader + broer G/ mee in plannen partij	Jeugd
6. Bezoek Nico Kervezee: EEP	
7. Key vanwege geld bij partij/ Gertie in het nieuw	Dood Debora/ na dood D
8. G vindt dat L. ouders moet bezoeken	Jeugd/ na dood D
9. Lodewijk probeert studie Indologie op te pakken	Jeugd
10. Plannen voor partij: Voetbal Europa	Jeugd
11. Gertie langs ouders voor diploma: ze zijn afwezig	Jeugd
12. Voetbal Europa is uit/ L. speech voor spiegel	
13. Bijeenkomst is fiasco/ Nico naar ziekenhuis	Jeugd/ dood Debora
14. Alwin heeft ontdekt dat Key een oplichter is	Na dood D
15. L. bezoekt vrouw Nico/ later zelf Nico: ruzie	Dood Debora
16. Gertie weer langs ouders krijgt diploma niet mee	Na dood Debora
17. Riemers steeds geen geld/ gesprek L&A oorlog	Jeugd/ dood Debora
18. L. bezoek bij ouders/ zoekt diploma vindt kranten	Jeugd/ dood Debora
19. Vader vertelt dat graf D. weg is/ L uniform uit	Dood Debora
20. Ontmoeting G en later schim D/hij kiest voor Key	Dood Debora

3.4. Introductie belangrijke gebeurtenissen uit het verleden

Naar aanleiding van het vorige kan er gesteld worden dat er vier kernpunten te ontdekken zijn waar Lodewijk steeds aan terugdenkt.

De lezer komt langzamerhand steeds meer te weten over het verleden van Lodewijk. In het begin blijft de ware toedracht van de dood van Debora nogal vaag en is er weinig bekend over de opvoedmethodes van zijn ouders. Wel wordt meteen duidelijk dat Lodewijk geen positieve houding ten aanzien van zijn ouders heeft. Op de eerste bladzijdes van deze roman wordt hier al een aanwijzing voor gegeven. Dit is wanneer Lodewijk nog op het schip zit en terugdenkt aan zijn geboorte:

Laat ik rekenen... augustus... juli... juni het was in december... dezelfde maand als nu, het kan heel goed precies dertig jaar geleden zijn. Op deze zelfde minuut trok hij zijn schoenen uit bij de kachel en na het eten heeft hij zitten gapen op zijn stoel, zijn stinksokken op zijn andere stoel. De krant laat hij op de grond glijden, te beroerd hem helemaal te lezen.

Het was niet anders zoals ik op dit schip terecht ben gekomen... Een vaderland dat te beroerd is geweest de krant goed te lezen, heeft het mij aangedaan. (13)

Hier vergelijkt Lodewijk zijn vader met het vaderland, welke allebei te beroerd zijn om de krant goed te lezen. Beiden hebben hem wat aangedaan: zijn vader heeft hem op de wereld gezet en het vaderland heeft de mislukking in Indië op zijn geweten.

Via een gesprek met Gertie worden al snel de ouders van Lodewijk verder geïntroduceerd. Opvallend is dat dit gesprek plaatsvindt één dag voor aankomst en dat het gevoerde gesprek gaat over zijn bezoek aan zijn ouders één dag voor vertrek. Gertie beweert dat de ouders van Lodewijk in hun hart nog altijd naar hem zullen snakken. Hierop reageert Lodewijk met te vertellen dat zijn ouders in die twee jaar nooit een poging hebben gedaan om hem te bereiken. Zijn bezoek voor zijn vertrek liep uit op een ruzie en sindsdien heeft hij niets meer van ze vernomen. Bij aankomst op de kade wordt voor de lezer duidelijk dat zijn zus dood is:

Om Debora heb ik niet gehuild. Ik heb gedacht het is goed dat zij dood is. Nu zal ik haar kamer krijgen. Het is beter voor haar om dood te wezen, want zij was toch altijd al bang. Zij durfde niet te fietsen en niet te zwemmen. Zij durfde niet op een trap te klimmen. Zij durfde niet eens een lucifer af te strijken, zo bang was zij. 'Maar kind, hoe moet jij nu ooit een goede huisvrouw worden? Jij kunt niet eens het gas aansteken.' Zij durfde niets. Zij sprak haar vader nooit tegen. Alles wat zij niet durfde, mocht ik ook niet doen. Daarom was zij mij altijd de baas. Als zij iets niet wilde, dan werd het mij verboden. 'Jij bent de jongste. De jongste dient zich te schikken naar de oudste.' Zo kon zij alles voor mij bederven. Hoe had ik van haar kunnen houden? Ik dacht: zij is dood; zij betaalt voor wat zij mij heeft aangedaan. Toch is zij beter af dan ik. (43,44)

Hij bedenkt dat de enige die hem daar zou hadden moeten begroeten dood is. Vandaar dat er niemand Lodewijk staat op te wachten. Dan fantaseert hij over hoe het zou zijn geweest als Debora succes had gehad en met een rijke man zou zijn getrouwd. De reden van de dood van Debora wordt hier nog niet gegeven. In hoofdstuk acht komt de lezer er pas achter dat Debora samen met haar neef Leendert zelfmoord heeft gepleegd op de dag van de capitulatie. Naar het slot toe is er een toename te zien in de herinneringen van Lodewijk aan de dood van Debora.

3.5. Conclusie

Met het bovenstaande heb ik een duidelijk beeld willen geven van de tweede verhaallijn in de roman *Ik heb altijd gelijk*. Door de flashbacks in een chronologische volgorde neer te zetten kon er een duidelijk onderscheid gemaakt worden naar de verschillende periodes in Lodewijks leven. In dit hoofdstuk heb ik me slechts beperkt tot het beschrijven van deze gebeurtenissen en het aangeven van de momenten waarop er in het boek naar een bepaalde periode uit zijn jeugd werd verwezen. In het volgende hoofdstuk zal ik proberen inzicht te krijgen in de manier waarop er naar een jeugdherinnering gegaan wordt; kijken naar de koppelingen tussen het heden en verleden. Hierbij zal ik gebruik blijven maken van de volgende tijdsindeling uit Lodewijks leven:

- Geboorte
- Jeugd/ opvoeding
- De dood van Debora
- De tijd na de dood van Debora

IV Samenhang heden en verleden

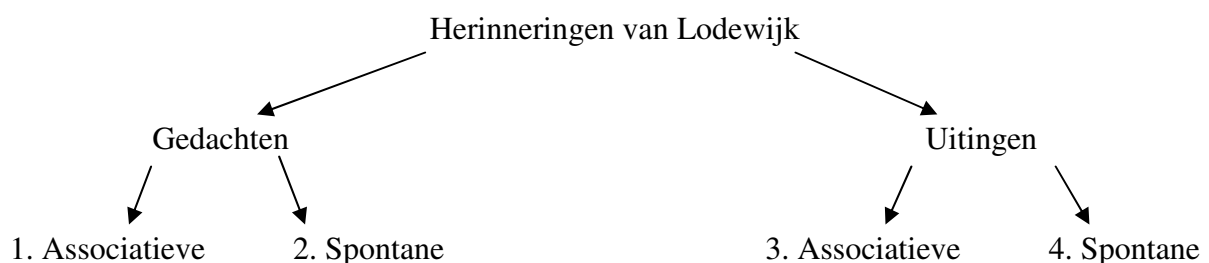
4.1. Inleiding

Op basis van het voorgaande is het interessant om na te gaan op welke manier Lodewijk tot een jeugdherinnering komt: op welke manier vindt de koppeling tussen het heden en verleden plaats? In hoofdstuk 3 werd duidelijk dat het verleden van Lodewijk onder te verdelen is in vier periodes: zijn geboorte, zijn jeugd, de dood van Debora en de tijd na de dood van Debora. De vraag is dan ook of er een patroon te ontdekken is in de manier waarop er aan een bepaalde periode wordt teruggedacht. Is er bijvoorbeeld een verschil in de manier waarop Lodewijk zijn jeugd en de dood van Debora herinnert?

In dit hoofdstuk zal dan ook per periode gekeken worden naar de manier waarop Lodewijk bij een herinnering terechtkomt.

4.2. Beschrijving koppelingen heden en verleden

Om de koppeling tussen het heden en verleden te onderzoeken is het allereerst van belang te constateren dat er onderscheid gemaakt kan worden tussen herinneringen die Lodewijk in zijn gedachten heeft en herinneringen die hij uit naar de buitenwereld. Een uiting naar de buitenwereld kan een gesprek zijn of een uitroep. Vervolgens kunnen deze herinneringen nog onderverdeeld worden naar de manier waarop ze in de roman naar voren komen. Zo zijn er nogal wat associaties waardoor Lodewijk weer in het verleden terechtkomt, maar daarnaast zijn er ook herinneringen die plotseling op komen zetten zonder dat er op dat moment in het verhaal een aanwijsbare reden voor is. De manier waarop Lodewijk tot bepaalde herinneringen komt is hieronder schematisch weergegeven. Hieruit blijkt dat er vier 'routes' zijn die tot een jeugdherinnering van Lodewijk kunnen leiden.

De bedoeling is nu om na te gaan of er bij een bepaalde periode ook een bepaalde route te ontdekken is:

Route 1	gedachten via associatie
Route 2	spontane gedachten
Route 3	uitingen via associatie
Route 4	spontane uitingen

In bijlage 6.3 staan alle koppelingen tussen het heden en het verleden uit de roman. Bijlage 6.4 geeft dit in een kort overzicht weer.

4.2.1. De geboorte van Lodewijk

Gedachten via associatie

De herinneringen aan zijn geboorte begint met een associatie. Lodewijk bevindt zich nog op het schip de Alraune en hoort om hem heen dat Holland in zicht is. Op dat moment wil hij zo snel mogelijk wegkruipen. Zo komt hij terecht in een wc.

HEDEN De enige plaats waar men zich aan de wereld onttrekken kan. [...]Ik, als in een grote moeder, verborgen in dit schip. Het is even smerig als een moeder van binnen moet zijn. Hoe zou het anders kunnen? Organismen ontkiemen alleen in modder; er is maar een letter verschil. (12)

HERINNERING Hij dacht aan de buik van zijn moeder waar hij negenentwintig jaar geleden in opgesloten had gezeten. [...]Een verdrinkene, ineengekrompen van angst, negen maanden lang. Uur in uur uit heb ik het gebons van haar machinekamer gehoord, het circuleren van vloeistoffen door haar buizenstelsel. (12)

De wc brengt bij Lodewijk een associatie aan de buik van zijn moeder teweeg. Vervolgens zorgt deze eerste gedachte voor verdere herinneringen bij Lodewijk aan zijn geboorte. Zo stelt hij zich voor hoe en wanneer het gebeurd is. Deze herinneringen vloeien voort uit zijn eerste herinnering als gevolg van een associatie in de wc. De gedachten aan de tijd van voor zijn geboorte hebben als functie het benadrukken van het feit dat Lodewijk helemaal niets heeft in de wereld. Hij bevindt zich op de wc als in de buik van zijn moeder. Ook al is hij bijna dertig, toch is hij op hetzelfde punt als toen hij nog niet geboren was.

De herinneringen aan zijn geboorte zijn via route één tot stand gekomen. Het gaat om herinneringen die hij voor zich houdt en dus met niemand deelt, opgewekt door een associatie.

4.2.2. De jeugd van Lodewijk

De manier waarop de herinneringen uit deze periode in de roman naar voren komen is erg divers. Zo zijn er vele associaties die Lodewijk tot gedachten over het verleden brengen. Maar ongeveer de helft van zijn jeugdherinneringen worden geuit via gesprekken met anderen. De

gesprekken die Lodewijk met Gertie voert, zorgen voor de meeste geuite herinneringen.

Gertie komt ook uit een gezin van vier maar de verschillen in opvoeding blijken erg groot te zijn. Lodewijk merkt duidelijk dat de vader van Gertie en zijn eigen vader lijnrecht tegenover elkaar staan.

Hij is een vader van twintigste-eeuwse kinderen. De twintigste eeuw is de eeuw van het kind. Daar heb ik nooit van geprofiteerd. Ik ben opgevoed om volwassen te worden. Maar dit is geen eeuw voor volwassenen. Ik heb niet geprofiteerd van de voorrechten en kansen die de volwassenen in de negentiende eeuw hadden en ook niet die van het kind uit de twintigste eeuw. Ik ben tussen twee stoelen gevallen. Iedereen kan mij aan. (94)

Door deze verschillen in opvoeding voeren Gertie en Lodewijk nogal wat gesprekken over hun jeugd waarbij Lodewijk, lijkt het, niets onbesproken laat. Het blijkt dan ook dat hij er duidelijk plezier uithaalt om verhalen van vroeger te vertellen en met name zijn vader met allerlei verwijten te overladen. Wanneer Gertie terugkomt van een mislukt bezoek aan zijn ouders vindt het volgende gesprek plaats:

'Er was niemand thuis. Ik heb drie keer gebeld, maar niemand deed open. Tenslotte heb ik bij de burens gebeld. [...] Ze gaan dinsdagavond meestal briden.'

'Zo, dat is nieuw. Dat gebeurde vroeger niet. Wel, wel. De kinderen de deur uit... het leven begint met zeventig.' Zijn humeur was plotseling prima. Hij liet cognac brengen en begon te vertellen. (150)

Uitingen via associatie

Al eerder heb ik aangegeven dat de herinneringen aan de jeugd/ opvoeding van Lodewijk op verschillende manieren in deze roman getoond worden. De meest voorkomende mogelijkheden zijn uitingen via associatie en gedachten via associatie. Deze twee zal ik dan ook bespreken, beginnende met de herinneringen die als gevolg van een associatie geuit worden. Wanneer Lodewijk aan het 'restaurantplan Gertie' begonnen is zegt hij het volgende:

HEDEN 'Als je niet weet wat te kiezen, dan zal ik het zeggen. Ik kies verdomd vlug. Ik heb het jong geleerd. HERINNERING Ik mocht op vrije middagen niet op straat spelen. Ik was te voornaam voor de jongens van onze buurt, zei mijn moeder. Ik moest mee boodschappen doen in de stad. Boodschappen deden wij altijd en familie. Wat er ook gekocht werd, directoires, een kachel of steunzolen, alle vier waren wij erbij. Het duurde lang voordat er iets goedkops gevonden was. Hadden mijn moeder of mijn zuster eindelijk hun keus bepaald, dan mengde mijn vader zich in het debat. Hij keek de winkelier aan door de onderste helft van zijn bril. 'En de kwaliteit, hoe is die, waarde vrind?' De winkelier gaf een uiteenzetting van een half uur over de kwaliteit. Dan vroeg mijn vader: 'En wat is je uiterste prijs?' Hij dong overal af. Soms lukte het in winkels waar nog nooit iemand het had geprobeerd. En ik daar maar bij zitten. Niet mogen lopen, nergens aankomen, niet fluiten. Het eindigde met klappen, niet met een bioscoopje en een ijsje. IJs, dat was een van die moderne dingen die hadden zij in hun jeugd ook nooit gehad. 'En toch waren er in onze tijd meer flinke mensen dan tegenwoordig.' Er waren veel werklozen toen ik klein was. Mijn vader zei: 'Geld van andere mensen opmaken, dat kunnen ze goed. Met een vlag in een optocht lopen en maar schreeuwen van de maatschappij deugt niet. – Maar ze vergeten dat ze zelf niet deugen.'

HEDEN Een raadselachtige beklemming overrompelde hem. Hij keek Gertie aan en zei: 'Kies dus altijd vlug, als ik erbij ben, en kies het duurste, dat is altijd goed.' (118,119)

Het treuzelen van Gertie verbindt Lodewijk aan het boodschappen doen met zijn ouders. Hier is sprake van een herinnering die via een associatie naar boven is gekomen en Lodewijk tot uitdrukking brengt tegenover Gertie. (Route drie)

Gedachten via associatie

Het wordt duidelijk dat Lodewijk geen moeite doet verhalen voor zich te houden als het gaat om zijn jeugd. Toch blijkt de andere helft van zijn herinneringen met betrekking tot zijn opvoeding niet te worden uitgesproken. Het gaat hierbij vaak om gedachten die via associaties worden opgeroepen. (Route 1) Bij aankomst in Nederland wordt er een toespraak gehouden. Deze toestand brengt Lodewijk terug naar de tijd dat hij een jongen van twaalf jaar was en zijn vader een toespraak hield. Ook blijkt een autoklokje gedachten aan vroeger bij hem los te maken.

HEDEN *Het autoklokje stond op half twaalf. Hij haalt zijn horloge tevoorschijn en laat het deksel openklappen.*
HERINNERING *Christina, hoe denk jij er eigenlijk over? Het is morgen weer vroeg dag... Hij is al vijftien jaar gepensioneerd, maar het is nog altijd vroeg dag. Oude mensen kunnen 's ochtends niet slapen. Zij zet de kopjes in elkaar. Zul jij dan het gas even afsluiten? Hij buigt gapend voorover, zoekt zij sloffen met zijn voeten. De gang door... de deur van de buitengang laat hij achter zich open. Hij bukt zich naar de kraan in het gaskastje, bij het rode licht van een spaarlampje. (76)*

Lodewijk bedenkt hoe het er op dit moment bij zijn ouders aan toe zal gaan. Hoewel dit slechts zijn eigen voorstelling van dit moment is kan dit toch als een herinnering gezien worden. Deze gedachte heeft Lodewijk namelijk aan het begin van de roman al eerder gehad. Die gedachte had qua inhoud dezelfde strekking, waarmee door deze herhaling het dagelijks programma van zijn ouders wordt benadrukt.

4.2.3. De dood van Debora

Gedachten via associatie

De gedachte aan de dood van Debora kan via een gebeurtenis of voorwerp tot stand zijn gekomen of tijdens een gesprek. Zo kan Lodewijk tijdens een gesprek afdwalen in zijn eigen gedachten. Wanneer Lodewijk een gesprek met Alwin over de oorlog heeft, wordt duidelijk dat Lodewijk via dit gesprek aan de dood van Debora denkt. Hij deelt deze gedachten echter niet met Alwin, zoals hij in de hele roman hier amper over spreekt.

HEDEN *'Heel interessant, dat paarse glas,' zei Alwin, 'echt de Gouden Eeuw. Onze onvolprezen Gouden Eeuw. – En welke herinneringen heb je nog meer aan die historische strijd?'*

HERINNERING *'Niks meer. Het was Pinksteren. Twee zondagen. Verdomd saai. Om de haverklap ook nog luchtalarm, zonder dat er bommen vielen. We stonden aldoor maar in de gang bij Hoytema. Op de dag van de capitulatie brandden 's avonds de straatlantaarns weer. Ik liep op het Leidseplein. Er kwamen een paar vrachtauto's voorbij, met Hollandse soldaten erop die zongen en met hun armen zwaaiden, alsof ze het hadden gewonnen.'*

(Toen ik thuiskwam was Debora er niet. Leendert had haar opgehaald met zijn auto om even naar zijn huis te gaan, om Aleid en zijn kinderen te troosten. Ik ging naar bed, ik ben in slaap gevallen. Ik heb niets gemerkt. De volgende ochtend liepen vader en moeder huilend in de gang op en neer. Ik wist niet wat ik hoorde. Ze waren de hele nacht op de been gebleven en om zes uur naar de politie gegaan, samen met Aleid. Mij hadden ze daarvoor niet wakker gemaakt. Leendert en Debora waren al uren dood, toen ze gevonden werden in zijn auto, even buiten de stad, op de Zuidelijke Wandelweg. Mijn moeder had Leendert de vorige ochtend nog gezoend, toen hij met

Aleid en zijn kinderen naar IJmuiden wilde, zij konden geen boot krijgen en waren 's avonds weer terug. Hij kwam om Debora te zoenen, maar mijn moeder zoende hem ook.) (212,213)

In dit gesprek worden zijn gedachten weergegeven doordat deze tussen haakjes staan. Ook gesprekken met Gertie leiden tot herinneringen die hij voor zichzelf houdt. Lodewijk vertelt Gertie over zijn buurman Hoytema. Een verschrikkelijke vent die les gaf aan doofstommen. Vervolgens denkt hij terug aan de tijd dat Debora geïdentificeerd moest worden en dat Hoytema met zijn vader meeging. Deze gedachten heeft Lodewijk niet met Gertie willen delen.

Een gedachte waarbij hij zonder gesprekspartner tot een herinnering aan de dood van Debora komt, is de volgende:

HEDEN Hij trok de deur open, begaf zich op het gangetje en schopte per ongeluk een kist omver, waar een lege emmer op stond. De emmer rolde de trap af, hij rende hem na, in zijn oren het uitbundige lawaai dat door de lege emmer werd voortgebracht. Of de hele stad uit elkaar spatte in rinkelende delen, op een holle, harde aarde van ijzer. Zo te exploderen, zo ...

HERINNERING Zo heeft Debora de explosie van het pistool gehoord. Vlak bij haar oor heeft Leendert het pistool gehouden... met het uiteinde van de loop tegen haar slaap? Dat koude staal. Hij heeft haar slaap ermee aangeraakt, daarom hield zij haar mond open, zoals iemand zijn mond openspert, als je een stukje ijs in zijn hals drukt. En toen die explosie. Haar mond open, als een derde oor. Zij nam het geluid op met haar lichaam en alles was afgelopen. Zij is verdrongen in geluid. (208,209)

Verder wordt Gertie door Lodewijk heel vaak met Debora geassocieerd. Ze zijn allebei niet moeders mooiste en Gertie draagt een bril die veel op de bril van Debora lijkt.

Concluderend kan er bij deze periode gesteld worden dat de herinneringen van Lodewijk aan deze tijd voor zichzelf heeft willen houden. Gedurende de hele roman is de ware toedracht van haar dood nooit in een gesprek ter sprake gekomen.

4.2.4. De tijd na de dood van Debora

Deze periode kent net als de jeugd van Lodewijk zowel herinneringen die hij voor zichzelf houdt als herinneringen die hij uit. Zo vertelt hij Gertie over zijn tijd in Indië en zijn studie Indologie. Maar zijn gedachten aan zijn eerste vriendinnetje Ernie houdt Lodewijk voor zich. Gertie roept een associatie bij Lodewijk aan Ernie op. Wanneer Lodewijk met Gertie naar het warenhuis Hirsch gaat voor nieuwe kleren ontstaat bij hem de volgende gedachte:

Als ik met Ernie eens naar Hirsch was gegaan... mij Ernie voorstellen in dat ondergoed, o nee, ons land was door de Duitsers bezet. In ons deel van de wereld bestond nylon toen nog niet. Ernie had mij ook de bons niet gegeven, als ik haar kleren had kunnen laten kopen in deze winkel. Waar had ik toen het geld vandaan moeten halen? Ik had het moeten stelen. Waarom niet? Ik ben niet op het idee gekomen. Altijd ben ik te eerlijk geweest. En wat dan nog? Het was oorlog, de Duitsers hadden alle winkels leeggeroofd; er was voor mij niets nodig. Ik kon Ernie niets geven. Haar hemden waren altijd gescheurd. Zij was mooi, zij was werkelijk mooi. Waar zou zij nu zijn? Hoe ziet zij er nu uit? Zij noemde mij Louis. Ik word al grijs. Dertig jaar ben ik en ik ben niet een van die mannen die in brede automobielen naar het restaurant rijden waar hun vrouw thee drinkt na in de stad te hebben gewinkeld. Hoe zou ik zo iemand moeten worden?

4.3. Associaties

In het voorgaande heb ik laten zien hoe Lodewijk in *Ik heb altijd gelijk* tot bepaalde herinneringen komt. De meeste gedachten aan het verleden komen naar boven als gevolg van een bepaalde associatie. Een associatie is het onbewust verbinden van de ene gedachte met de andere. Zo kan een gedachte via verdichting of verschuiving tot stand zijn gekomen. Hieronder zal ik enkele voorbeelden geven.

Verdichting

Er kan van verdichting gesproken worden wanneer er van iets algemeen naar iets specifieke wordt overgegaan. Een voorbeeld van verdichting in deze roman is het volgende gesprek:

'Luister,' zei hij en nam een slok van zijn vierde borrel, 'als je het over de politie hebt, dan moet je met mij praten. Ik weet er alles van!'

In het proeflokaal had hij vriendschap gesloten met twee bejaarde mannen die kritiek uitoefenden op de politie. 'Ik heb de politie van nabij meegemaakt, ik weet waar ik het over heb,' zei Lodewijk. De twee bejaarde mannen luisterden.

'Een neef van mij, de zoon van een zuster van mijn vader, was hoofdinspecteur hier in de stad. Hij was een reuzesucces.' (49)

Van het algemene begrip politie komt Lodewijk tot verhalen over zijn neef die hoofdinspecteur in de stad was.

Verschuiving

Naast verdichting zijn er ook meerdere verschuivingen terug te vinden. Er is één verschuiving die het hele verhaal door aanwezig is. Dit is de gelijkenis van Gertie met Debora. Lodewijk herkent veel van zijn zus in Gertie, wat leidt tot herinneringen aan zijn zus.

Lodewijk keek naar Gertie. Die make-up is een grote verbetering, maar die bril bederft veel. Hij lijkt op de bril van Debora; dat was eigenlijk een oud montuur van Tante Toos. Ja die was bijna net zo. Gelukkig, overmorgen is haar nieuwe bril klaar, god zij dank! Hoe zal zij er uit zien? Niet mooi, maar tenminste niet als iedereen. (140)

Lodewijk associeert hier Gertie met Debora. De aanwezigheid van Gertie zorgt voor een verschuiving naar Debora in het verleden.

Een andere verschuiving vindt plaats door het geluid van een vallende emmer.

In zijn oren het uitbundige lawaai dat door de lege emmer werd voortgebracht. Of de hele stad uit elkaar spatte in rinkelende delen, op een holle, harde aarde van ijzer. Zo te exploderen, zo... Zo heeft Debora de explosie van het pistool gehoord. (208)

De emmer in het heden verschuift als het ware naar het geluid van het pistool in het verleden. Dit pistool wekt dan de herinnering aan de zelfmoord van Debora op.

Verder is in bepaald gedrag van Lodewijk ook een verschuiving te zien.

'Boodschappen deden wij altijd en familie. Wat er ook gekocht werd, directoires, een kachel of steunzolen, alle vier waren wij erbij. Het duurde lang voordat er iets goedkoops gevonden was. Hadden mijn moeder of mijn zuster eindelijk hun keus bepaald, dan mengde mijn vader zich in het debat. Hij keek de winkelier aan door de onderste helft van zijn bril. 'En de kwaliteit, hoe is die, waarde vrind?' De winkelier gaf een uiteenzetting van een half uur over de kwaliteit. Dan vroeg mijn vader: 'En wat is je uiterste prijs?' Hij dong overal af. Soms lukte het in winkels waar nog nooit iemand het had geprobeerd. En ik daar maar bij zitten.'
Een raadselachtige beklemming overrompelde hem. Hij keek Gertie aan en zei: 'Kies dus altijd vlug, als ik erbij ben, en kies het duurste, dat is altijd goed.' (118,119)

Het gedrag van de vader van Lodewijk in het verleden, verschuift naar het gedrag van Lodewijk in het heden. Lodewijk wil dat Gertie altijd snel en het duurste kiest wat tegengesteld is aan de manier waarop zijn vader aankopen deed. Deze verschuiving benadrukt Lodewijks afkeer van het gedrag van zijn eigen vader.

4.4. Conclusie

In het bovenstaande heb ik aangetoond dat er vier verschillende manieren mogelijk zijn waarop Lodewijk tot een jeugdherinnering kon komen. De meest voorkomende vonden plaats als gevolg van een associatie. Enkele herinneringen kwamen spontaan tot stand maar vanwege dit kleine aantal zijn ze te verwaarlozen. (bijlage 4). Vandaar dat ik hierboven me enkel heb gericht op associatieve herinneringen. Per periode zijn de volgende 'routes' naar herinneringen te onderscheiden:

Geboorte Lodewijk	gedachten via associatie
Jeugd van Lodewijk	gedachten via associatie en uitingen via associatie
De dood van Debora	gedachten via associatie
De tijd na de dood van D	gedachten via associatie en uitingen via associatie

Er zijn per periode duidelijke verschillen op te merken in de manier waarop Lodewijk naar het verleden teruggaat. Zo gaat Lodewijk enkel via gedachten in zichzelf terug naar de dood van Debora. Over zijn jeugd en de periode na de dood van Debora is Lodewijk wel open, zij het in beperkte mate. In deze periodes zijn zowel gedachten als uitingen waarin Lodewijks jeugdherinneringen naar voren komen. Opvallend is dat het merendeel van zijn jeugdherinneringen naar Debora leidt, maar dat de personages in deze roman, op zijn ouders na, niet van haar dood op de hoogte zijn.

V Het zwijgen rond de dood van Debora

In het vorige hoofdstuk heb ik aangetoond dat de herinneringen aan de dood van Debora slechts via Lodewijks gedachten naar voren komen. Zo kan aansluitend de vraag gesteld worden of andere personages wel op de hoogte zijn van de dood van Lodewijks zus.

Aan het begin van de roman wordt al duidelijk dat Lodewijk niet gewend is om met anderen over persoonlijke zaken te praten. Wanneer hij met Gertie in gesprek is, zegt hij:

‘Welke deur versieren ze voor mij?’ Het kwam uit hem als een oprisping. Hij dacht eerder hardop dan dat hij tot haar sprak. (16)

Dit fragment geeft aan dat Lodewijk zich er op dat moment nog niet helemaal van bewust is dat hij tot iemand spreekt: *het kwam uit hem als een oprisping*. Vanaf dat moment vertelt hij Gertie over zijn laatste bezoek aan zijn ouders en eindigt het gesprek met de volgende woorden:

*‘Weet je wat ik toen heb gedaan? Toen heb ik lopen janken’
... Vederlicht voelde hij zich, in staat alles te zeggen, alles te doen. (20)*

Lodewijk voelt zich vederlicht nadat hij zich eens heeft uitgesproken waaruit eveneens blijkt dat hij niet vaak zijn gedachten met anderen deelt. Toch deelt hij vanaf dat eerste gesprek niet al zijn herinneringen met Gertie. Hij beperkt zich slechts tot zijn jeugd en de tijd na de dood van Debora. Wanneer halverwege de roman een gesprek over de oorlog gevoerd wordt, zegt Lodewijk dat het maar het beste is om over nieuwe ideeën te praten. Onderstaand fragment is kenmerkend voor de gehele roman.

*‘Vergeten doe je het toch niet, meende Gertie. [...] ‘Vergeten doe je het toch niet, dikwijls komen dezelfde gedachten terug, maar praten kun je tenminste over iets anders, over nieuwe dingen, die je doen moet nu de oorlog afgelopen is. Nieuwe ideeën!’
Lodewijk zei zonder na te denken: ‘Dat is het beste wat je kunt doen. Praten over nieuwe ideeën.’ (137)*

De dood van Debora heeft plaatsgevonden op de dag van de capitulatie. Wanneer je in bovenstaande tekst ‘het’ vervangt door ‘de dood van Debora’ wordt duidelijk dat er inderdaad over haar dood nooit wordt gesproken. Lodewijk geeft het zelf al aan: je kunt beter over nieuwe ideeën praten. *Vergeten doe je het toch niet, dikwijls komen dezelfde gedachten terug, maar praten kun je tenminste over iets anders*. Het is duidelijk dat Lodewijk de dood van zijn zus niet kan vergeten omdat hij via allerlei verschillende associaties steeds tot gedachten over haar komt. Maar erover praten gebeurt niet, zie onderstaande tekst.

*De avond na Debora’s begrafenis. [...] Ik rookte de dure sigaret, Ismalun Tabja, ik hing over de tafel zonder kleed. Een vaag gevoel, dat mijn vader het hele blikje ongeopend in de vuilnisbak had moeten gooien, of dat ik die sigaret had moeten weigeren. – Wat zou er zijn gebeurd? Hij had mij uitgelachen.
‘Waar denk je aan?’
‘Nergens aan. Wil je een sigaret.’ (177)*

Opvallend is dat wanneer Lodewijk over zijn jeugd vertelt, hij nogal oppervlakkig over Debora blijft. Zo blijft de achtergestelde positie van Lodewijk bij zijn zus voor de andere personages verborgen. De kritiek die hij uit naar aanleiding van zijn opvoeding is vooral gericht tegen zijn vader. Pas wanneer Gertie hem verteld het gevoel te hebben dat hij iets belangrijks verbergt, laat Lodewijk wat meer los over Debora:

'Je bent nieuwsgierig hoe mijn ouders eruit zien, wat voor mensen het zijn, het zal je niet meevallen.'
'Waarom niet? Je hebt mij veel over hen verteld, maar nooit heb ik het gevoel dat is alles weet. Het is alsof je iets heel belangrijks voor mij verbergt.' (146)
'Ik verberg niets. Ik heb je al honderd keer verteld hoe mijn vader is. Hij is gierig.' (147)
[...] Mijn zuster was een schuw meisje. Ze had niemand, ze was blij dat zij haar vader te vriend kon houden. Daarom hielp zij hem mij op te voeden. Wij speelden nooit samen, ik kon haar niet vertrouwen. Zij was erop afgericht te klikken. Zij wist niet beter. Zij zat het liefst te lezen, zij wilde rust hebben, zij was een collaborerende intellectueel.'
'En je moeder dan? Hielp die je dan nooit?' (147)

Het blijft bij deze informatie en Gertie vraagt ook niet verder naar zijn zus. Dit is wel erg opmerkelijk aangezien ze maar blijft aandringen dat Lodewijk contact met zijn ouders moet opnemen. Heeft ze zich dan nooit afgevraagd waar zijn zus zou zijn? Eerder in het verhaal heeft Lodewijk al wel een aanwijzing gegeven voor haar dood.

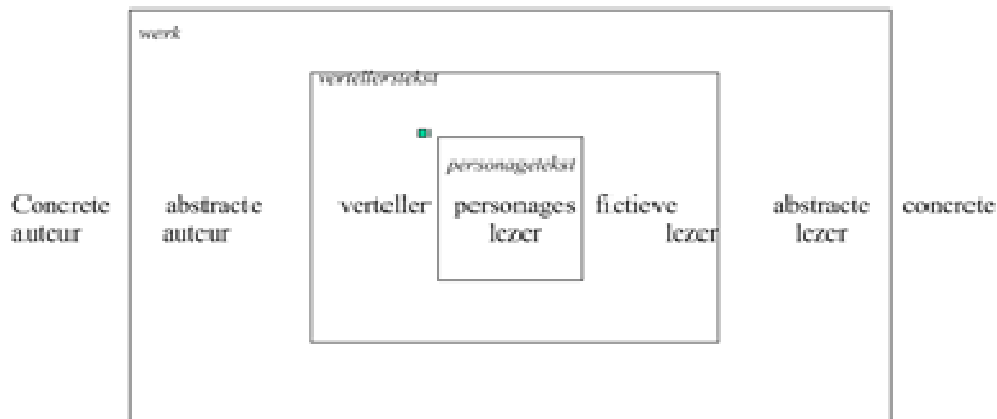
'Het enige waar zij veel geld voor uitgeven, dat zijn medicijnen. Maar alle lege flesjes, doosjes en potjes worden bewaard. Mijn moeder heeft bloedarmoede, mijn zuster had het ook. En ook altijd hoofdpijn. Er staan op zolder kisten vol lege aspirinebuisjes. Zelfs afgebrande lucifers worden niet weggegooid. Ze bewaren alles: oude kranten, lege koekdozen, sigarenkistjes en versleten kleren. Op zolder hebben ze speciale kasten laten maken.'
'Je zuigt het uit je duim. Je overdrijft.' (85)

Het woord 'had' kan twee dingen impliceren: zijn zus had bloedarmoede maar heeft het nu niet meer, of zijn zus is overleden. Maar ook hier laat Gertie het na om door te vragen. De 'grootse' verhalen van Lodewijk willen er bij haar niet in en daarom weet ze belangrijke details niet op te vangen.

De reden dat Gertie en de andere personages niet op de hoogte zijn van de dood van Debora heeft in eerste instantie te maken met het zwijgen van Lodewijk. Hij geeft zelf duidelijk aan dat het beter is te spreken over nieuwe ideeën. Verder blijkt dat Gertie op sommige belangrijke momenten tekort is geschoten. Zij is de eerste aan wie Lodewijk over zijn jeugd heeft verteld. *Wat ben ik begonnen? Maar zij is de eerste die mij zoiets vraagt! Nog nooit heeft iemand mij daarnaar gevraagd!* (17). Misschien had Lodewijk meer verteld als zij eens had doorgevraagd over zijn zus.

Het is duidelijk dat er een groot verschil bestaat tussen de lezer en de personages. Zo beschikt de lezer over veel meer informatie dan de personen die in de roman naar voren komen.

Raat heeft onderstaand model gebruikt bij zijn analyse van de verhalenbundel *Paranoia* van Hermans.⁶ Ik zal eerst een korte toelichting bij dit model geven en vervolgens nagaan hoe de roman *Ik heb altijd gelijk* is samengesteld.

Willem Frederik Hermans is de concrete auteur van de roman *Ik heb altijd gelijk*. De abstracte auteur is het beeld van de concrete auteur dat uit de tekst valt af te leiden. Het gaat hier om de auteur zoals die door de lezer uit de roman geconstrueerd wordt, met zijn normen en waarden, inclusief zijn vormgevend vermogen. De verteller laat het verhaal zien dat de abstracte auteur neer wil zetten. In de vertellerstekst is het vertellende medium aan het woord dat nergens in de tekst expliciet naar zichzelf als personage verwijst. Er wordt in dit verband ook wel gesproken van een niet-personage-gebonden verteller.

Het midden van dit model wordt gevormd door de persoonstekst. Deze tekst behelst alle uitspraken die aan een personage zijn toe te schrijven.⁷ Het gaat in dit verband alleen om de uitingen en gedachten van personages, waarbij de verteller dus geen rol speelt.

De verteller brengt via de vertellerstekst en de persoonstekst het verhaal over bij de fictieve lezer. De abstracte lezer is in staat de tekst op dezelfde manier te interpreteren zoals de auteur dit bedoeld heeft. Ieder persoon zal een andere interpretatie bij een verhaal hebben en dit is dan ook de concrete lezer.

⁶ Raat, *De vervalste wereld van Willem Frederik Hermans*. (1985).

⁷ Wurth & Rigney, *Het leven van teksten*. (2006).

De belangrijkste conclusie uit het onderzoek naar de samenhang tussen het heden en het verleden van *Ik heb altijd gelijk*, is dat geen van de personages op de hoogte is van de dood van Debora. De abstracte auteur heeft het verhaal zo geconstrueerd dat de lezer over meer informatie beschikt dan de personages. Het lijkt erop dat de abstracte auteur de roman op zo'n manier heeft opgebouwd dat de lezer zich niet bewust is van deze positie. Gezien de hoeveelheid herinneringen aan de dood van Lodewijks zus is het opmerkelijk dat dit bij geen van de personages bekend is.

VI Conclusie

Bersma toonde in zijn artikel 'Lodewijk en het grote gelijk' aan dat de samenhang van de coördinerende herhalingen het best geslaagd is in het deel met betrekking tot de jeugdherinneringen van Lodewijk. De verhaallijn in het heden vertoont minder samenhang. Met dit eindwerkstuk heb ik aan willen tonen dat er beter naar het geheel van de roman gekeken kan worden. Hierbij heb ik wel de twee verhaallijnen afzonderlijk bekeken om vervolgens na te gaan hoe het heden met het verleden samenhangt. Naar mijn idee kan er beter gesproken worden van een roman die in zijn geheel goed geconstrueerd is, waarbij de twee verhaallijnen elkaar kracht hebben bijgezet. Zo kunnen gebeurtenissen uit het heden het verhaal uit het verleden versterken.

Om de overschakeling van het heden naar het verleden te kunnen bestuderen, heb ik een chronologisch overzicht van Lodewijks jeugdherinneringen gemaakt. Uit dit overzicht heb ik de volgende tijdsindeling naar belangrijke periodes gemaakt:

- geboorte van Lodewijk
- zijn jeugd/ opvoeding
- de dood van Debora
- de tijd na de dood van Debora

Vervolgens heb ik gekeken naar de manier waarop er vanuit het heden naar een bepaalde periode in het verleden werd overgegaan. Dit gebeurde doorgaans naar aanleiding van een associatie in het heden. De geboorte van Lodewijk en de dood van Debora werden door Lodewijk herinnerd als gevolg van gedachten die via associaties tot stand waren gekomen. Deze herinneringen deelt hij niet met anderen. Zijn herinneringen aan zijn jeugd en de tijd na de dood van Debora worden wel met anderen gedeeld. Vaak gaat het hierbij om uitingen die als gevolg van een associatie gedaan worden. Maar niet alles over deze periodes deelt Lodewijk met anderen. Zo blijkt hij ongeveer de helft van zijn herinneringen aan deze periodes voor zichzelf te houden.

Deze roman bevat vele associaties die hebben geleid tot herinneringen aan het verleden. (Bijlage 4 laat zien dat de meeste herinneringen via associaties tot stand zijn gebracht.) Juist door deze associaties kan er naar mijn idee van samenhang in de hele roman gesproken worden. De persoonsverdubbeling van Debora en Gertie maakt dat Lodewijk in het heden vaak aan Debora wordt herinnerd. Verder zorgt de familiesituatie bij Gertie ervoor dat het gezin Stegman hiertoe in sterk contrast staat. Zo wordt benadrukt dat de opvoeding van

Lodewijk en Debora niet normaal is geweest. De roman *Ik heb altijd gelijk* vertoont door de overschakelingen tussen beide verhaallijnen een samenhangend geheel.

Wat het meest aan deze analyse opvalt is het gegeven dat geen van de personages weet heeft van de dood van Lodewijks zus. In gesprekken met Gertie en Alwin brengt hij zijn zus weleens tersluiks ter sprake, maar over haar dood wordt voortdurend gezwegen. Hij geeft zelf ook al aan dat het beter is om over nieuwe ideeën te praten:

Lodewijk zei zonder na te denken: 'Dat is het beste wat je kunt doen. Praten over nieuwe ideeën.' (137)

Ook krijgen de personages geen inzicht in de verhouding die Lodewijk vroeger met zijn zus had. Lodewijk blijft zeer oppervlakkig wanneer hij over haar spreekt.

Het is dan ook opmerkelijk dat de lezer hiervan wel op de hoogte is, terwijl de andere personages geen idee hebben wat er in het hoofd van Lodewijk omgaat. De abstracte auteur heeft de roman zo geconstrueerd dat lezer over meer informatie is komen te beschikken dan de personages.

Na een analyse van de schakelingen tussen het heden en verleden in de roman *Ik heb altijd gelijk*, is mij nog iets anders opgevallen. Wanneer Lodewijk zich in een ongemakkelijke situatie bevindt, heeft hij de neiging zich hiervoor af te sluiten. Zo kan hij ineens beginnen te fluiten of zijn ogen sluiten voor het moment van ongemak. Een goed voorbeeld waarin dit te zien is blijkt uit zijn omgang met de broer van Gertie, Alwin. Tijdens hun eerste ontmoeting wordt al duidelijk dat Alwin bij Lodewijk een zekere beklemming oproept.

Hij voelde een vage angst voor Alwin in zich opkomen. Hij weet geen bal, maar hij schrijft een standaardwerk. Het zal ermee eindigen dat ik hem op zijn gezicht sla, op een dag. (94)

Later is aan zijn lichaamstaal te merken dat deze angst nog steeds aanwezig is. Deze angst is te verklaren gezien Lodewijks waarheidsstreven. Hermans spreekt zelf van de 'roekeloze waarheidsliefde' in zijn essay *Polemisch Mengelwerk*. Het gaat hier om 'een onbedwingbare neiging uiting te geven aan wat hij als waar ziet.'⁸ Alwin neemt juist een tegengestelde positie in en heeft het belang van de leugen allang ingezien.

'Waarheidszoekers zijn niets anders dan gedrevenen tot de onzekerheid!'
Lodewijk was al terwijl Alwin die laatste zin uitspraak, begonnen te fluiten. (178)

'Tegenwoordig zijn de mensen niet op de hoogte van wat er werkelijk gebeurt, omdat de waarheid niet in de kranten staat en er vroeger geen kranten waren. Het voornaamste komen zij nooit te weten. [...] Daarom is wat de mensen voor waar houden, of gehouden hebben, veel belangrijker.'
Lodewijk zei geen woord terug, kneep zijn ogen dicht en opende ze pas weer, toen Gertie weer binnenkwam. (95)

⁸ W.F. Hermans, *Polemisch mengelwerk*. (1952).

Bovenstaande fragmenten laten zien dat Lodewijk niet wil zien wat Alwin hier aan het licht brengt. Hij wil zich vasthouden aan zijn waarheidsliefde en begint daarom te fluiten en knijpt zijn ogen dicht voor wat Alwin hier beweert.

Ook heeft onderstaande vraag van Gertie geleid tot het zich willen afsluiten van deze situatie. Het is een pijnlijke vraag waar Lodewijk liever geen antwoord op wil geven. Vandaar dat hij begint te fluiten.

'Waar ga je dan naartoe, als je van boord komt?'
Hij tikte met zijn voet op de vloer en spitste zijn mond tot een begin van fluiten. (17)

Het uiterlijk van Gertie ziet Lodewijk als een groot probleem, vandaar dat hij een restauratieplan begonnen is. Met nieuwe kleren en een nieuwe bril zal ze vast een stuk minder onaantrekkelijk zijn. Helaas hebben deze nieuwe kleren niet geholpen, wat blijkt uit het dichtknijpen van zijn ogen.

Lodewijk keek nauwelijks.
'Ja, het is heel goed, het staat je prachtig!' Het liefst had hij zijn ogen dichtgeknepen. (118)

VII Literatuurlijst

C. Bersma, 'Lodewijk en het grote gelijk. Een onderzoek naar de coördinerende herhaling in "Ik heb altijd gelijk".' In: *Forum der letteren* 13 (1972), nr 1., p. 50-68.

R. Havenaar, *Muizenhol*. Amsterdam (2003).

W.F. Hermans, *Ik heb altijd gelijk*. Amsterdam (1951).

W.F. Hermans, 'Polemisch Mengelwerk.' In: *Mandarijnen op zwavelzuur*. Parijs (1985).

G.F.H. Raat, *De vervalste wereld van Willem Frederik Hermans*. Amsterdam (1985).

Wurth & Rigney, *Het leven van teksten. Een inleiding tot de literatuurwetenschap*. Amsterdam (2006).

VIII Bijlagen

8.1. Overzicht jeugdherinneringen in chronologische volgorde

GEBOORTE

- 2 1. Avond voordat Lodewijks' ouders de liefde bedreven
- 3 2. In de slaapkamer waar Debora bij was: ze heeft het hem nooit kunnen vergeven
- 1 3. dat hij in de buik van zijn moeder zit
- 5 4. Negenentwintig jaar geleden is het begonnen zonder dat hij erom had gevraagd

JEUGD

- 35 5. Jantje lacht, Jantje huilt. Mocht hij vanaf 4de jr één keer per week onder toezicht mee spelen
- 16 6. toen Lodewijk vijf was vond zijn vader al dat hij het zout in zijn pap niet verdiende
- 18/11 7. verlangen om generaal te worden, vanaf zijn zevende jaar hiermee gepest
- 13 8. Hirsch: warenhuis waar D tijdens haar middelbare schooltijd elke dag aan voorbij liep
- 6 9. Oudejaarsavond: Lodewijk twaalf jaar
- 10 10. D. 18 en L. 15 jaar. Hij geeft haar seks. voorl. (enige vriendschappelijke gesprek)
- 36 11. Tijdens studie rechten geen vrienden, veel tieners
-
- 20 12. Bril van Debora
- 21 13. Opvoedingsmethoden vader
- 8 14. Leendert: 'Hij was een reuzesucces'
- 17 15. Leendert corrupt?
- 28 16. Vader ging niet met de tijd mee: trok arm Lodewijk uit het lid
- 31 17. Lodewijk mocht niets verzamelen (na dood D. grotere kamer maar alles was al weg)
- 15 18. Lodewijk mocht niet op straat spelen (boodschappen doen met gierige vader)

DOOD VAN DEBORA

- 30 19. Leendert regelt dat Debora bij de Unie voor Vrouwelijke Vrijwilligers gaat
- 9 20. Leendert vlucht met zijn gezin naar IJmuiden/ Debora huult thuis
- 12 21. Debora is van huis weggelopen zonder iets tegen hem te zeggen
- 32 22. Lodewijk kwam thuis maar Debora was er niet: opgehaald door Leendert
- 29 23. Explosie die Debora gehoord moet hebben door het schot (emmer)
- 22 24. Gesprek Hoytema (deze wijt het aan opvoeding en maandelijkse problemen)
- 26 25. In het ziekenhuis: Lodewijk mag Debora niet zien
- 36 26. Begrafenis
- 33 27. Oom op bezoek na de begrafenis (mevr. Mauve zegt dat het met L zelfde kant op zal gaan)
- 24 28. De avond na de begrafenis noemt Lodewijks vader Leendert een raspluort

NA DOOD DEBORA

- 7 29. Om Debora heeft Lodewijk niet gehuild. (goed dat ze dood is; ze durfde toch niks)
- 14 30. Ernie bij Hirsch
- 25 31. Ernie
- 27 32. Ernie
- 19 33. Zin van zijn vader gedaan: Indologie gaan studeren/ ruzie en hij vertrekt naar Indië
- 4 34. Dag voordat Lodewijk naar Indië vertrekt bezoekt hij na twee jaar zijn ouders
- 19 35. Hij was op weg de blanke maarschalk van Indonesië te worden

- 23 36. *Jij wilt altijd doen wat je niet kan, maar de gewoonste plichten verzaak je nog*
- 34 37. Gedachten over dood van Debora (Leendert hielp hem: heeft hem van Debora afgeholpen)

8.2. Alle jeugdherinneringen in chronologische volgorde

1. Dat het ooit gebeurd is en dat het daar is gebeurd! Het moet een avond zijn geweest als alle andere. Hij kwam ontevreden thuis, ook al toen al ontevreden, nooit heb ik hem anders gezien. Laat ik rekenen... augustus....juli....juni het was in december... dezelfde maand als nu, het kan heel goed precies dertig jaar geleden zijn. Op dezelfde minuut trok hij zijn schoenen uit bij de kachel en na het eten heeft hij zitten gapen op zijn stoel, zijn stinksokken op een andere stoel. De krant heeft hij op de grond laten glijden, te beroerd hem helemaal te lezen. Om elf uur haalt hij zijn horloge tevoorschijn, laat het openklappen en zegt: 'Christina, hoe denk je eigenlijk over? Het is morgen weer vroeg dat.'

Haar breinaalden houden op met tikken. 'Zul jij dan het gas even afsluiten?' antwoordt zij en zet de vuile theekopjes in elkaar.

Een half uur later was het gebeurd. (13)

2. Met de lamp uit, onder dikke dekens. Hoe koud is het in die kamer niet altijd. Debora's bed stond er toen ook. Ze was twee jaar, ze is erbij geweest van seconde tot seconde. Ze heeft niets gezien, maar wie weet, iets gehoord. De geluiden zijn in haar oren blijven hangen, ze heeft het nooit vergeven of vergeten. Te denken dat ze mij daarom niet mocht, dat het iets onbewusts was dat zij niet zou hebben kunnen verklaren, ja, dat is beter dan te bedenken waarom zij in werkelijkheid de pest aan mij heeft gehad... Zij sloeg mij en als ik terugsliep ging ze haar vader of moeder roepen. Zij werd altijd geloofd, ik nooit. Zij was nooit het eerst begonnen, ik altijd. 'Debora zegt het en zij is de oudste. De oudste is de wijste en heeft altijd gelijk.' Niemand durfde zij te slaan, alleen mij. Alles is mij altijd al mislukt. Alles is altijd al niet veel bijzonders geweest. – Maar ik had gelijk, maar ik had gelijk. Wast ben ik ermee opgeschoten? Het is te laat. Ik heb er nooit gebruik van gemaakt. Ik stond elke dag in de hoek als zij zaten te eten, omdat mijn vader dacht dat ik had staan lachen. Ik moest staan aan tafel. Debora mocht zitten. 'Jij mag ook zitten als je zo oud bent als Debora.' Hoe kon ik zo oud worden als zij? Wat kon ik eraan doen (13/14)

3. Hij dacht aan de buik van zijn moeder waar hij negenentwintig jaar geleden in opgesloten had gezeten. Daar was ik in, ik, onder lange rokken tot op de voet. Buurvrouwen vragen hoe ver het al is. Winkeliërs raden haar aan niet te vallen met de tal vol boodschappen. Hij zag haar moeizaam lopen, met haar witte haren die naar alle kanten wijd uit stonden, omdat zij ze pas gewassen had. Hij had haar anders nooit dan met wit haar gekend. Zijn misselijkheid bedwingend verliet hij de w.c. Hoe misselijk moet ik toen niet zijn geweest, daar in die donkere natte duisternis, schommelend in kussens van water, als in het midden van een enorme blaas. Zij heeft zich niet aan mij gestoord, al heb ik haar geschopt. Zij leefde verder, zij liep trap op, trap af, zij ging boodschappen doen, zij bukte zich om iets op te rapen en keerde mij ondersteboven, zij draaide zich 's nachts om in haar slaap en ook ik draaide, als een as in zijn naaf. Een verdronkene, ineengekrompen van angst, negen maanden lang. Uur in uur uit heb ik het gebons van haar machinekamer gehoord, het circuleren van vloeistoffen door haar buizenstelsel. (12)

4. De wereld is tjokvol en voor ons is er geen plaats. Of... voor anderen wel, maar niet voor mij. Ik weet wat ik niet wil, alles wil ik niet, maar wat wil ik wel? Niets, niets... het hart slaat, het bloed stroomt, de borstkas ademt, het is negenentwintig jaar geleden begonnen, zonder dat ik erom had gevraagd... want ik was nog niet ik, ik dat zich afvraagt waarvoor het zijn lichaam bezit, alsof het lichaam niet 'ik' was, alsof 'ik' iets met dat lichaam kon doen. (25)

5. *Het stukje hout dat het gezicht voorstelde was aan beide zijden beschilderd. Jantje lacht en Jantje huilt. Hij herinnerde het zich zeer goed, van zijn vierde jaar. Dit doosje stond toen in zijn vaders boekenkast en hij mocht er alleen op zondagen, onder toezicht, een halfuurtje mee spelen. 'Debora is altijd netjes. Die zal er niets aan kapot maken, zoals jij.'* (231)

6. *'Je begrijpt het nog altijd niet. Het is niet omdat ik kwaad ben op mijn vader. Al toen ik vijf jaar was, zei hij dat ik het zout in mijn pap niet verdiende. Nou, dat heb ik nog nooit gedaan. Het is helemaal uitgekomen.'*

7. *'Daar heb ik veel over nagedacht. Het vergt een lang verhaal. Je moet eerst weten wat ik eigenlijk wilde worden. Je weet toch wel, iedereen wil graag iets worden. Je weet wel, iets worden; waar oudere mensen later zo trots op zijn: dat ze niet zijn geworden wat ze wilden toen ze klein waren. Ze zijn paardenslager in plaats van cowboy, of tramconducteur in plaats van vliegenier, of kapper in plaats van kunstschilder. Daar zijn oudere mensen dan altijd verbazend trots op. Dat weet je toch?*

Nou goed. Zo wilde ik generaal worden. Generaal! Let op! Weet je wat dat betekent? Dat is praktisch het meest idiote wat een Nederlander kan willen worden. Het is een carrière die helemaal niet bestaat. Het is hetzelfde als admiraal in Hongarije. Ik moest altijd ontzettend lachen als ik hoorde over admiraal Horthy.' [...] Daar ben ik vanaf mijn zevende jaar mee gepest. Generaal! (124/125) (Gaat verder over vader die niet wilde dat Lodewijk in dienst zou gaan. Vader Lodewijk is dan ook blij dat Lodewijk als gevolg van de capitulatie niet meer in dienst zou moeten; hierop gaat Lodewijk Indologie studeren naar de wens van zijn vader.)

8. *'Dit is Hirsch,' dacht hij, 'ook Debora is er vier keer per dag langsgekomen, zes jaar achter elkaar. Er werd minachtend gesproken over dames die bij Hirsch kochten en na afloop een kopje thee gingen drinken bij Trianon. Mijn moeder, mijn vader, mijn tantes en Debora, die trokken daar hun neus voor op. Hirsch had toen nog dit hele gebouw, in de tijd dat ik dacht dat Cie ook een naam was. Er is weinig van overgebleven. Debora liep er vier keer per dag langs, in de verstelde kleren jurken van tante Stien of tante Toos, met haar toonkoffertje vol boeken en schriften aan de hand. Zij verachtte dames die bij Hirsch kochten, er waren meisjes in haar klas met moeders die dat deden. Mijn vader zei: 'Van die pianodames die 's ochtends de boel afstoffen met een sigaret in d'r hoofd. Wees blij dat jullie moeder niet zo is.' Debora was bang voor meisjes die zijden kousen droegen, sigaretten rookten, naar de kapper gingen, lippenstift gebruikten. Een onuitputtelijk onderwerp om grappen over te maken! (116) (lees verder pag 117)*

9. *Toen kroop in Lodewijk's benen een vreemde kramp omhoog, of zij zich samentrokken en korter werden. De tijd draaide terug van verveling. Het was oudejaarsavond. Hij logeerde met zijn vader, moeder en zuster bij een rijke oom en tante. Oom en tante waren niet aanwezig op het heilig ogenblik, zij vierden het bij vrienden. Maar de restjes van het kerstdiner waren op een witgedekte tafel gereedgezet. Er waren ook cadeautjes. Niet van zijn vader en moeder, maar van die oom en tante. Toen de klok in de radio twaalf had geslagen, stond zijn vader op en wat hij nooit deed, deed hij toen. Hij had aan het begin van het afgelopen jaar enige maanden in het ziekenhuis gelegen. Alles wat hij toen had overdacht, werd hem op dit ogenblik te machtig. Hij hield een toespraak. Nooit hield hij toespraken, niet als er iemand jarig was of dood, niet met kerstmis. Oudejaarsavonden waren tot dusverre nooit gevierd omdat de kinderen dan zo laat naar bed zouden moeten, wat schadelijk heette voor de groei. Aan uitslapen op zondagen deden wij niet. Hij zei geen woord tegen mijn moeder; ouderen prees men niet in het bijzijn van*

kinderen; waardig beginsel! Hij prees Debora, die altijd zo gehoorzaam. Een lust in huis! Hij zong haar lof op hoge toon! Met de wijn van mijn oom in zijn hand! En hij gaf haar een cadeautjes! Dat mijn oom had betaald! ‘Hetzelfde wat ik tegen Debora heb gezegd, kan ik helaas niet zeggen tegen jou, Lodewijk. Jij bent altijd een bron van onrust in huis. Jij weet niets beters te bedenken dan onaangenaam wezen tegen je zusje, aan wie je liever een voorbeeld nemen moest. Jij hebt altijd een grote mond over alles en nog wat, maar zelf presteer je geen snars. Jij verdient het zout in je pap nog niet, maar je behandelt je ouders alsof je ze in de goot hebt gevonden.’

Ik was twaalf jaar, ik ging op het gymnasium, ik zou later moeten studeren. Hoe had ik het zout in mijn pap moeten verdienen? Ik kan het nu nog niet eens. Hij gaf mij geen cadeautje. Mijn moeder zei: ‘Nou vader, ik hoop dat het een goede les voor hem is geweest.’ Ik zei niets. Ik wist dat ik beter was dan hij, dan Debora, dan iedereen. Ik hoefde mijn mond niet open te doen om dat te bewijzen. Jaren later zou het voor iedereen vanzelfspreken. Ik zou het ver brengen! Ik was geen rebel! (Terug naar heden: beter dan iedereen?)

10. Dat vond mijn moeder veilig op die manier, alles verbieden, alles onmogelijk maken, niets uitleggen, niets vertellen. Debora was achttien jaar en ze dacht nog dat je door naar een jongen te kijken zwanger kon worden. Ze bedoelde kijken en anders niets. Dat had mijn moeder haar verteld. Ik heb Debora ingelicht. Ja, zij was achttien. Ik wist het vóór mijn vijftiende ook niet precies. Toen pas heb ik het in een encyclopedie gelezen. Wat andere jongens mij vertelden, had ik nooit geloofd. Dat was misschien van toepassing op zulke proletariërs als zij, maar niet op mij. – Ik heb Debora ingelicht. Het is het enige vriendschappelijke gesprek dat ik mij herinner. [...] Het enige gesprek dat ik mij herinner... in de Middachter Allee. Wandelen dat was de enige sport die wij mochten beoefenen. En zonder varianten!(56)

11. Van haar medestudenten was er niemand aanwezig, vriendinnen had zij niet. Waaraan is zij trouw geweest? Van wie heeft zij gehouden? Wat had die rector ooit van haar afgeweten? Dat zij allemaal tienen had op haar rapport, meer niet. Niemand heeft zich ooit voor haar geïnteresseerd, niemand had haar verhouding met Leendert vermoed. Achteraf waren er natuurlijk allerlei bewijzen voor, achteraf wisten ze er alles van!

12. Lodewijk keek naar Gertie. Die make-up is een grote verbetering, maar die bril bederft veel. Hij lijkt op de bril van Debora; dat was eigenlijk een oud montuur van Tante Toos. Ja die was bijna net zo. Gelukkig, overmorgen is haar nieuwe bril klaar, god zij dank! Hoe zal zij er uit zien? Niet mooi, maar tenminste niet als iedereen.

13. ‘Ik verberg niets. Ik heb je honderd keer verteld hoe mijn vader is. Hij is gierig. Hij is altijd bang voor het ontdekken van geheimen. Brieven verscheurde hij op gezette tijden bij stapels tegelijk. Hij is de jongste van acht broers en zusters. Zodoende raakt zijn huis vol met alles wat hij van ze erft. Hij was ook de enige die kinderen had. Zodoende hadden wij geen neefjes en nichtjes van onze leeftijd. Alleen zijn oudste zuster had twee zoons. Maar die waren twintig jaar ouder dan wij. – Wat ik je vertel is niets bijzonders, dat kan overal voorkomen. Zijn opvoedingsmethode bestond uit overheersen, zelfs als er niets te overheersen viel. Hij schiep de grootst mogelijke afstand tot zijn kinderen. Dat is negentiende-eeuws. Dat vormde hooggewaardeerde karakters – in de negentiende eeuw, nu niet meer. De deugden van de negentiende eeuw! Goede manieren zijn in onze tijd alleen maar een vorm van onhandigheid. Bescheidenheid heet tegenwoordig een minderwaardigheidscomplex en eerbied voor ouderen wordt opgevat als een gebrek aan praats. Wat heb je aan goede manieren in een omgeving

waar niemand weet wat het te betekenen heeft? Ze geven je nog een extra trap achterna. Daarom waren wij altijd alleen. Mijn zuster was een schuw meisje. Ze had niemand, ze was blij dat zij haar vader te vriend kon houden. Daarom hielp zij hem mij op te voeden. Wij speelden nooit samen, ik kon haar niet vertrouwen. Zij was erop afgericht te klikken. Zij wist niet beter. Zij zat het liefst te lezen, zij wilde rust hebben, zij was een collaborerende intellectueel.'

'En je moeder dan? Hielp die je dan nooit?'

'Mijn moeder zei: Man en vrouw is een.' (147)

(Gaat verder met vertellen over wandelingen in het bos op 148 bordjes: Verboden Toegang)

14. 'Een neef van mij, de zoon van een zuster van mijn vader, was hoofdinspecteur hier in de stad. Hij was een reuzesucces. Hij was overal getapt. Iedereen vloog voor hem [...] Hij had overal vrienden. Hij kon alles krijgen tegen inkooprijks. Maar flauwekul hoefden ze niet met hem uit te halen! Het was zo'n dikke vent, weet je, een vent met diepliggende ogen. (Lodewijk deed na, hoe Leendert keek, hij fronste zijn geringe wenkbrauwen, denkend: had ik tenminste die blik van Leendert...) Verdomd gehaaid! En een kin als Mussolini! Hij was link als een looie deur. Hij was meer dan twintig jaar ouder dan ik, maar ik zei toch 'jij' tegen hem. We waren de beste vrienden. [...]

Welnee dat kon Leendert niet doen! Maar wel de dochter van zijn geëerbiedigde oom! Dat meisje kon hij wel laten komen! Om juridische problemen te bespreken! De moeilijkheden van het Burgerlijk Recht! De nuances van de Rechtsvordering! Die deed hij wel even uit de doeken. Dat oerbrave meisje! En dan kwam hij haar halen in zijn auto om naar lezingen te gaan over het Nationaal-Socialisme als rancuneleer, of over de Menselijke Waardigheid. Jawel!(49-51)

15. 'Ik ben gedegradeerd wegens corruptie.' Nu keek hij haar recht in de ogen, denkend: Ik heb een neef gehad, een inspecteur van de politie. Hij rookte altijd ongebanderolleerde sigaretten. Hij verkocht ervan aan mijn vader. Debora zei: Leendert is corrupt. Zij hebben zich samen van kant gemaakt op de dag dat Nederland capituleerd. Zijn vrouw was bang voor de Duitsers. Zijn hele huis zat vol ongebanderolleerde sigaretten. Met hulp van har buurman – die Dirk! – heeft zij alles in de centrale verwarming verbrand, de volgende dag toen de lijken gevonden waren. Die hete meidagen van 1940, de verwarming moesten ze ervoor aanmaken, bij die hitte. Het waren allemaal dichtgesoldeerde blikjes van vijftig. Schoenendozen vol onder de divan, achter de boeken, in zijn kast, overal. Ik had Leendert nog geholpen ze weg te stoppen. Aleid wist niet waar ze de lege blikjes laten moest. Ze hebben ze 's nachts begraven in de tuin, zo bang waren ze voor de Duitsers. (124)

16. Mijn vader ging nooit naar de bioscoop, de nieuwe liedjes hoorde hij niet. Zij hebben ook geen radio. Hij liep nog altijd in broeken zonder opslagen. Er was één winkel waar je die boorden nog krijgen kon, ik ging met hem mee, aan het handje, als hij ze ging bestellen bij dozijnen tegelijk. Altijd aan het handje... op een zondagmiddag heeft hij mijn arm uit het lid getrokken, ik moest naar het ziekenhuis... maar eigenlijk is die arm nooit meer terecht gekomen, figuurlijk gesproken dan, jazeker: figuurlijk! (208)

17. Alles heb ik weggegooid. Ik had geen plaats voor mijn verzameling. Mijn kamer was te klein. De kamer van Debora was groter. 'Wat moeten wij met al die rommel in ons huis? Alles doe jij, maar je plichten doe je niet!' Toen ik haar kamer kreeg had ik alles al weggegooid. En toch was ik niet geboren dit leven te leiden! Toch had ik beter verzamelaar kunnen blijven.

Ik was op het rechte spoor, maar mijn vader heeft mij eruit getrapt! Wat ben ik nu? Een mislukte soldaat.... (212)

18. Ik heb het jong geleerd. Ik mocht op vrije middagen niet op straat spelen. Ik was te voornaam voor de jongens van onze buurt, zei mijn moeder. Ik moest mee boodschappen doen in de stad. Boedschappen deden wij altijd en familie. Wat er ook gekocht werd, directoires, een kachel of steunzolen, alle vier waren wij erbij. Het duurde lang voordat er iets goedkooops gevonden was. Hadden mijn moeder of mijn zuster eindelijk hun keus bepaald, dan mengde mijn vader zich in het debat. Hij keek de winkelier aan door de onderste helft van zijn bril. 'En de kwaliteit, hoe is die, waarde vrind?' De winkelier gaf een uiteenzetting van een half uur over de kwaliteit. Dan vroeg mijn vader: 'En wat is je uiterste prijs?' Hij dong overal af. Soms lukte het in winkels waar nog nooit iemand het had geprobeerd. En ik daar maar bij zitten. Niet mogen lopen, nergens aankomen, niet fluiten. Het eindigde met klappen, niet met een bioscoopje en een ijsje. IJs, dat was een van die moderne dingen die hadden zij in hun jeugd ook nooit gehad. 'En toch waren er in onze tijd meer flinke mensen dan tegenwoordig.' Er waren veel werklozen toen ik klein was. Mijn vader zei: 'Geld van andere mensen opmaken, dat kunnen ze goed. Met een vlag in een optocht lopen en maar schreeuwen van de maatschappij deugt niet. – Maar ze vergeten dat ze zelf niet deugen.' (118,119) (terug naar heden)

19. Leendert kwam voorrijden met twee agenten op een motorzrijspan. Hij vertelde dat er die ochtend in allerijl particuliere auto's waren gevorderd door het leger. Daar had hij bij geholpen. In twee van die auto's had hij radio's zien zitten. Dat was toch zonde! Minstens één moet ik er uitsloven, Lodewijk. Hoe krijg ik dat gedaan? Ik heb het veel te druk. Verder stond hij erop dat Debora onmiddellijk dienst zou nemen bij de Unie voor Vrouwelijke Vrijwilligers. Hij kende de commandante. Hij zou zorgen dat Debora onmiddellijk een vertrouwenspost kreeg. (210) [...] Zij kwam huilend thuis. Die meisjes waren kinderen met geknipt en gepermanent haar, rood gemaakte lippen, zijden kousen, of helemaal geen kousen, zei ze. Ze was toen eenentwintig jaar, maar ze had nooit zijden kousen mogen hebben. En zonder kousen lopen, daar kwam bij ons thuis helemaal niets van in. Ze wou er niet meer naar toe. (210)

20. Alsof hij vluchtte. Zo voelen zij zich die vluchten. Zo voelde Leendert zich op de middag van de veertiende mei 1940 toen hij met Aleid en de kinderen in zijn auto stapte en wegreed naar IJmuiden [...] Wij zaten thuis. Debora zat aan de tafel in de achterkamer en haar vulpen was leeg. Toen kreeg zij die huilbui. Al die dagen deed zij niets dan snikken en jammeren (54) (verdere herinneringen aan Debora)

21. Hij keek uit het raam. Debora heb ik nooit overtuigd. Zij was op de hand van mijn vader, altijd. Zij is weggelopen uit huis, zonder mij te groeten, zonder iets tegen mij te zeggen, niets deed zij waaruit ik kon vermoeden wat zij ging doen. Zij had mij niet nodig. Niemand heb ik ooit overtuigd. (107) [...] Ik was blij toen zij dood was, want ik was eindelijk vrij, maar ik had het niet gedaan. Ik kon het niet helpen. 'Je lieve zusje heb je doodgepest.' Ik heb haar niet overtuigd. Ik was blij, maar het was maar namaak. Als zij nog leefde en als ik haar had overtuigd...

22. Toen ik thuiskwam was Debora er niet. Leendert had haar opgehaald met zijn auto om even naar zijn huis te gaan, om Aleid en zijn kinderen te troosten. Ik ging naar bed, ik ben in slaap gevallen. Ik heb niets gemerkt. De volgende ochtend liepen vader en moeder huilend in

de gang op en neer. Ik wist niet wat ik hoorde. Ze waren de hele nacht op de been gebleven en om zes uur naar de politie gegaan, samen met Aleid. Mij hadden ze daarvoor niet wakker gemaakt. Leendert en Debora waren al uren dood, toen ze gevonden werden in zijn auto, even buiten de stad, op de Zuidelijke Wandelweg. Mijn moeder had Leendert de vorige ochtend nog gezoend, toen hij met Aleid en zijn kinderen naar IJmuiden wilde, zij konden geen boot krijgen en waren 's avonds weer terug. Hij kwam om Debora te zoenen, maar mijn moeder zoende hem ook. (212,213)

23. Zo heeft Debora de explosie van het pistool gehoord. Vlak bij haar oor heeft Leendert het pistool gehouden... met het uiteinde van de loop tegen haar slaap? Dat koude staal. Hij heeft haar slaap ermee aangeraakt, daarom hield zij haar mond open, zoals iemand zijn mond openspert, als je een stukje ijs in zijn hals drukt. En toen die explosie. Haar mond open, als een derde oor. Zij nam het geluid op met haar lichaam en alles was afgelopen. Zij is verdronken in geluid. (208,209)

24. Jammer dat je niet gezien hebt welke naam er bij de bel stond op tweehoog. De man die daar gewoond heeft, heet Hoytema. Die gaf les aan doofstommen. Als ze de trap opkwamen schreeuwden ze 'Oen! Tan! Tà!' Dat betekende goeiendag. Een verschrikkelijke vent, die Hoytema. Mijn vader was bang van hem. Zelfs onder het vriendelijkste gesprek keek hij je aan of hij bij het eerste antwoord dat hem niet smaakte een mes zou trekken. 's Zondagsochtends gaf hij catechisatie. [...] Lodewijk werd stil. Ik was de enige die durfde, dacht hij, gaan kijken op het dak. Kijken... Hoytema is gaan kijken. Zij lag in het Wilhelminagasthuis, daar naartoe gebracht, toen de lijken gevonden waren in de auto van Leendert, op de Zuidelijke Wandelweg. Mijn vader moest haar identificeren. Hoytema was erbij als getuige. Hij nam mij, toen zij terugkwamen, mee een stukje omlopen. Je zult waarschijnlijk wel weten Lodewijk, vrouwen hebben zo van die geregeld terugkerende buien, dan zijn zij helemaal gek. En jouw zusje nu, Lodewijk, jouw zusje was juist in zo een periode. Daardoor is het gekomen. Dat weet ik wel zeker. Zij was geen slecht meisje. Zij heeft gehandeld in een vlaag van waanzin. En zij was geheel verkeerd opgevoed door je vader en moeder, helemaal verkeerd! Je vader en moeder, dat zijn mensen, die zijn er niet in geslaagd met hun tijd mee te gaan. Ze zijn dertig jaar achter, ik heb het er dikwijls met ze over gehad. Ze zijn koppig. Ik ben vijf jaar ouder dan je vader, maar ik weet hoe de wereld er uitziet!

Direct toen de oorlog in de lucht hing, heb ik mij een gasmasker aangemeten!'

-Ik vroeg mij af waar hij zich mee bemoeide. Maar ik had hem toch niet aangekund, ik had niet kunnen vechten omdat Debora dood was. Ik zei niets. (151/152)

25. Het was te donker en te koud, op het plaveisel lag dunne sneeuw, als het schuim van een emmer weggegooid zeepwater. Maar toen was het eind mei en midden op de dag. De zon scheen en ik had geen jas aan. Alleen een donkerblauw pak en zwart garen handschoenen. Het was een nieuw gebouw waar wij Debora moesten afhalen. Wij wachtten in een geel met blauw betegelde ruimte. 'Wilt u haar nog eenmaal zien voor de kist wordt gesloten?' Mijn vader volgde de verpleegster. 'Ik ook,' riep ik, 'ik wil haar zien!' Maar Hoytema hield mij vast. 'Het is veel beter als je haar in je herinnering bewaart zoals zij was toen zij nog leefde. Blijf hier, Lodewijk, blijf hier.'

(Lees 187,188,189) Hij had haar willen zien juist omdat haar mond niet meer dicht kon; zij steekt haar tong uit tegen de dood, daarom juist, dat wil ik zien!

Gaat later haar kamer binnen op zoek naar bewijs waarom ze het gedaan zou kunnen hebben en vindt verbandgaas. Na een jaar mag Lodewijk Debora's kamer overnemen

Mijn verzamelingen zijn er nooit gekomen. Ik was al te oud om ernstig te zijn. Ernie is er gekomen en later Annie. Ik kon er uitvoeren wat ik wilde, zonder dat ze het beneden merkten, precies hetzelfde wat Debora er had uitgevoerd. Ik heb er uitgevoerd wat alle volwassenen uitvoeren die het net zo min tot iets bijzonders brengen als ik.(189)

26. Ik droeg op de begrafenis mijn donkerblauwe pak met handschoenen van zwart garen, extra gekocht. [...] Van haar medestudenten was er niemand aanwezig, vriendinnen had zij niet. Waaraan is zij trouw geweest? Van wie heeft zij gehouden? Wat had die rector ooit van haar afgeweten? Dat zij allemaal tinnen had op haar rapport, meer niet. Niemand heeft zich ooit voor haar geïnteresseerd, niemand had haar verhouding met Leendert vermoed. Achteraf waren er natuurlijk allerlei bewijzen voor, achteraf wisten ze er alles van!

... Geen bloemen. Toch kwam mevrouw Reedijk met tien rozen in een papiertje. Omdat ze er nu eenmaal waren, werden ze op het paarse laken gelegd, waaronder de kist naar het graf werd gedragen. Het woei ontzettend hard. Het laken bolde telkens op; dat dunne bosje rozen vloog aldoor weer door de lucht, zodat iedereen het goed kon zien. Het leek of al die ooms en tantes die daar snotterend op een rij liepen, Debora met z'n alleen niet meer gegund hadden dan die tien rozen in dat papiertje... afkomstig van een kennis die de annonce niet goed had gelezen. Het was een heel eind lopen naar haar graf. (243)

[...] (Vader leest bij graf blz voor van boek waar Debora was gebleven)

O, I have suffered with those that I saw suffer

27.Zij waren gekomen voor de begrafenis van Debora. Mijn moeder gaf Albert het ondergoed van Debora mee, voor zijn dochtertje. Zij wikkeldde het in een krant. En Mevrouw Mauve was er ook. Ik liet haar uit. Boven op de trap draaide zij zich om. 'Ik heb het wel gemerkt, Lodewijk, ik heb het wel gemerkt dat jij dezelfde kant als Leendert op wil!. Ik heb het heus wel in de gaten gehad, dat jij geprobeerd hebt mij in de billen te knijpen! Maar dat zat je niet glad, hè? Wat verbeeld jij je eigenlijk? Je bent een kleine snoottaap, anders ben je niet! Jij mag wel oppassen dat het met jou niet dezelfde kant opgaat als met Leendert. Altijd had hij wat anders, dan weer een fiets, dan weer een auto, dan weer een Leica. En nog meiden achterna lopen bovendien! Een vrouw en vier kinderen laat hij achter. En ze zitten tot hun nek in de schulden! Pas jij maar op.' Ik rookte toen een pijp. Ik blies de rook uit de pijp over haar heen. Ik zei: 'Daar herinner ik mij niets van dat ik geprobeerd heb in uw billen te knijpen. U moet het zich werkelijk hebben verbeeld. (214)

nmb

29.Om Debora heb ik niet gehuild. Ik heb gedacht het is goed dat zij dood is. Nu zal ik haar kamer krijgen. Het is beter voor haar om dood te wezen, want zij was toch altijd al bang. Zij durfde niet te fietsen en niet te zwemmen. Zij durfde niet op een trap te klimmen. Zij durfde niet eens een lucifer af te strijken, zo bang was zij. 'Maar kind, hoe moet jij nu ooit een goede huisvrouw worden? Jij kunt niet eens het gas aansteken.'Zij durfde niets. Zij sprak haar vader nooit tegen. Alles wat zij niet durfde, mocht ik ook niet doen. Daarom was zij mij altijd de baas. Als zij iets niet wilde, dan werd het mij verboden. 'Jij bent de jongste. De jongste dient zich te schikken naar de oudste.' Zo kon zij alles voor mij bederven. Hoe had ik van haar kunnen houden? Ik dacht: zij is dood; zij betaalt voor wat zij mij heeft aangedaan. Toch is zij beter af dan ik. (43,44)

30. *Als ik met Ernie eens naar Hirsch was gegaan... mij Ernie voorstellen in dat ondergoed, o nee, ons land was door de Duitsers bezet. In ons deel van de wereld bestond nylon toen nog niet. Ernie had mij ook de bons niet gegeven, als ik haar kleren had kunnen laten kopen in deze winkel. Waar had ik toen het geld vandaan moeten halen? Ik had het moeten stelen. Waarom niet? Ik ben niet op het idee gekomen. Altijd ben ik te eerlijk geweest. En wat dan nog? Het was oorlog, de Duitsers hadden alle winkels leeggeroofd; er was voor mij niets nodig. Ik kon Ernie niets geven. Haar hemden waren altijd gescheurd. Zij was mooi, zij was werkelijk mooi. Waar zou zij nu zijn? Hoe ziet zij er nu uit? Zij noemde mij Louis. Ik word al grijs. Dertig jaar ben ik en ik ben niet een van die mannen die in brede automobielen naar het restaurant rijden waar hun vrouw thee drinkt na in de stad te hebben gewinkeld. Hoe zou ik zo iemand moeten worden?*

Ernie is er met een getrouws. Zij kan hier zwart, doorzichtig ondergoed kopen. Het is eigenlijk geen ondergoed, het is een elektrische lading. De borsten van Ernie. Je moet erin bijten, Louis, o, harder, harder! Zij droeg gebloemd katoen. De theemutsen in Formosa waren van dezelfde stof. Daar zaten wij als ik haar van kantoor had gehaald. Ze heeft mij gezegd hoe het heette... Mille fleurs... Je weet toch dat ik niet van Erik houd. Maar wat moet ik dan? Ik ben straatarm, ik word ziek op kantoor. Ik kende hem toch al toen ik jou ontmoette, je wist het toch. – Mille fleurs... duizend... nee duizend bloemen waren het er toen ook al niet. Zij zal nu wel rimpels om haar ogen hebben. Misschien heeft zij kinderen. Wat had ik ook voor haar kunnen doen? (Dan terug naar heden: ‘Mevrouw vraagt of mijnheer niet even wil komen kijken.’)

31. *Ernie noemde mij Louis, dacht hij, haar ondergoed moest altijd worden versteld. Er was niets te krijgen... Eens heb ik Franse parfum voor haar gekocht van een Duitse soldaat; de enige manier om eraan te komen. Ernie noemde mij Louis... (182)*
(Wil liever geen Nederlander zijn; maar Fransman)

32. *‘We zullen eens afwachten met wat voor meisje jij voor de dag komt! Het zal wel weer niet veel bijzonders wezen, zoals alles waar jij kouwe drukte over maakt!’*
Daar heeft hij nou dat meisje waar ik mee voor de dag kom!
‘Ben jij mijn aanstaande schoondochter?’ vroeg hij eens aan Ernie.
‘Nee,’ zei ze, vlak in zijn gezicht, ‘ik ben al verloofd’ (201)

33. *‘Toen heb ik de zin van mijn vader gedaan. Mijn vader wilde dat ik bestuursambtenaar werd in Indië, dat wou hij nog steeds. O, wij zouden Indië wel terugkrijgen na de oorlog. Dan ben jij net klaar!’ zei hij, en ...’ [...]*
‘Maar het heeft niet veel geholpen,’ zei hij, ‘er kwam toch weer ruzie. Ik ben het huis uitgelopen en naar Frankrijk gevlucht. Daar ben ik gearresteerd en in het vreemdelingenlegioen gestopt. Mijn regiment liep over toen de Amerikanen in Afrika landden. Toen het vrede werd wist ik me geen raad. Daarom ben ik naar Nederland teruggegaan. En weer in dienst genomen. Ik bezweer je: ik wilde al lang geen generaal meer worden. Ik ging in dienst omdat ik nergens anders zin in had.’ [...]
‘Kijk eens,’ zei hij, ‘ik dacht natuurlijk alleen maar dat ik geen generaal meer wilde worden. Maar wie iets onmogelijks wil en daarna inziet dat het onmogelijk is en toch niet op een ander idee komt, toch niet op iets anders overschakelt, die zal evengoed het onmogelijke proberen. Toen ik eerste luitenant werd kreeg ik er genoeg van Ik was op weg DE BLANKE MAARSCHALK VAN INDONESIA te worden! (126/127/128)

34. 'Zo, dan zal ik jou eens wat vertellen. Ik heb het nog nooit verteld, maar het is goed dat eindelijk iemand het weet. De laatste keer dat ik er ben geweest, was één dag voor mijn vertrek. Toen had ik hen ook al in geen twee jaar gezien. Van een oom, die ik kort na de bevrijding tegenkwam, moeten ze gehoord hebben waar ze mij konden bereiken. Maar dat hadden ze nooit geprobeerd.'

'Waarom heb jij het dan niet geprobeerd? – Als je iets vertelt, moet ik alles weten.'

'Mijn vader heeft mij in de oorlog de deur uitgetrapt, omdat ik mij met de illegaliteit bemoeide. Weet je nou genoeg? Hij was niet pro-Duits, dat moet je niet denken. Maar hij was bang. Hij deed het in zijn broek, dat was het! Hij wou dat ik mij niet met de politiek bemoeide, maar kalm mijn studie voortzette. Om dat te kunnen doen, moest je een loyaliteitsverklaring tekenen voor de Duitsers. Mijn vader wou dat ik dat deed. Maar ik wou niet. Ik had gelijk. Raad eens wat ik studeerde? Indologie! Ik werd opgeleid voor bestuursambtenaar in Indië! Had ik geen gelijk dat ik het verdomde? Nou zijn we Indië kwijt. Wat zou ik moeten beginnen met een diploma voor bestuursambtenaar? Ik wou vanaf het begin af dat vak niet studeren! Mijn vader heeft mij ertoe gedwongen. Begrijp je goed wat ik bedoel? Zijn zoon bestuursambtenaar in Indië, dat leek hem reusachtig!' [...] Toen heb ik lopen janken (18,19,20)

35. En weer in dienst genomen. Ik bezweer je: ik wilde al lang geen generaal meer worden. Ik ging in dienst omdat ik nergens anders zin in had.' [...]

'Kijk eens,' zei hij, 'ik dacht natuurlijk alleen maar dat ik geen generaal meer wilde worden. Maar wie iets onmogelijks wil en daarna inziet dat het onmogelijk is en toch niet op een ander idee komt, toch niet op iets anders overschakelt, die zal evengoed het onmogelijke proberen. Toen ik eerste luitenant werd kreeg ik er genoeg van Ik was op weg DE BLANKE MAARSCHALK VAN INDONESIË te worden! (126/127/128)

36. Een oude stem begon in hem te spreken. 'Jij wilt altijd doen wat je niet kan, maar de gewoonste plichten verzaak je nog.' Hij zag zijn vader niet als persoon, of zelfs maar als geestverschijning vaag voor zich. Hij was van hem omhuld, als door een sarrende gevangenis van elastiek. (174)

37. Ik ben nog geen karikatuur van wat ik had willen zijn. Ik heb niets. Hij heeft het diploma. Hij heeft alles. Hij heeft alles zelf gehouden. Hoe had ik het anders moeten doen? Ik had niets in handen, zelfs mijn zuster had ik niet. Hij had haar, hij prees haar, hij verhief haar boven mij. Maar zij heeft het nooit geloofd als zij werd gefeliciteerd, zij heeft het nooit werkelijk geloofd dat zij beter was dan wie ook. Zij wist het heel goed, dat de opinie van iemands ouders niets te betekenen heeft in de wereld. Zij was op haar eenentwintigste evenveel vrouw als een oude vrijster van vijftig.

Maar zij liet zich doodschieten door haar aanbieder! Zij ging nooit met jongens naar de bioscoop, zij zat bij feestjes op school aan de kant en danste niet – zes jaar in altijd dezelfde avondjurk, ieder jaar een paar centimeter verlengd. Maar haar minnaar maakt zich voor haar van kant! Zijn vrouw en vier kinderen laat hij voor haar zitten op de dag dat het land door de vijand wordt bezet en alles ondersteboven staat! Vier kinderen en een vrouw laat hij voor haar stikken zonder afscheid te nemen. – Voor haar? Eerst wilde hij dan toch weg, naar IJmuiden, naar Engeland. Pas toen dat niet ging... toen kwam zij aan de beurt. Waarom heeft Leendert het gedaan? Was hij bang omdat hij die spion had doodgeschoten? Hij 'nam haar mee' zoals mijn moeder het uitdrukte. Omdat hij het alleen niet durfde. Ja, zo is het geweest! Niemand keek naar haar om. Niemand, behalve een getrouwde neef van over de veertig. Een

volle neef... en iedere week een ander mokkel waar hij mij over vertelde. Een fijnproever, wat men noemt. Zij heeft hem erom gesmeekt omdat zij van alles af wilde wezen. Hij heeft het niet gedaan voor haar... hij heeft niet geprobeerd naar Engeland te vluchten met háár! (218)
Denkend aan Leendert schoot hij ineens in de lach. Zijn herinneringen aan Leendert waren de enige prettige uit zijn hele jeugd. Debora zei: Leendert is corrupt – Leendert hielp mij, hij gaf mij sigaretten, hij gaf mij geld en niet weinig; hij leende me zijn fiets en Leica, hij heeft mij autorijden geleerd. Hij had altijd tijd voor mij en tenslotte heeft hij mij ook nog van Debora afgeholpen. (218)

8.3. Koppelingen van het heden naar het verleden

DEEL 1: DE WIEG DER REVOLUTIE

Hoofdstuk 1

In dit hoofdstuk wordt vier keer verwezen naar de geboorte van Lodewijk: herinneringen over hoe hij is ontstaan. De functie hiervan is dat zo wordt benadrukt dat Lodewijk opnieuw begint: Hij is al bijna dertig maar het nog niks bereikt (pag. ?) Hij is op hetzelfde punt als toen hij nog niet geboren was.

3. in buik moeder (**associatieve herinnering**)

HEDEN *Hij wist niet waar hij weg zou kruipen. Hij verdwaalde en kwam in een kale gang terecht waar een koksmat en een messroomjongen elkaar hartstochtelijk stonden te omhelzen. Het gebons van de machine, met iets als het gieren van een kolossale stofzuiger erdoorheen, kwam hier onmiddellijk uit de trillende vloer. – Een kolossaal hart, onvermoeibaar het water wegpompend dat hem nog van Holland scheidde. (11)[...] Ik, als in een grote moeder, verborgen in dit schip. Het is even smerig als een moeder van binnen moet zijn. Hoe zou het anders kunnen? Organismen ontkiemen alleen in modder; er is maar een letter verschil. (12)*

HERINNERING *Hij dacht aan de buik van zijn moeder waar hij negenentwintig jaar geleden in opgesloten had gezeten. [...] Een verdrunkene, ineengekrompen van angst, negen maanden lang. Uur in uur uit heb ik het gebons van haar machinekamer gehoord, het circuleren van vloeistoffen door haar buizenstelsel. (12)*

(Hier vergelijkt Lodewijk het schip met de buik van zijn moeder. Hij bevindt zich als het ware nog in een ongeboren fase)

1. wanneer het gebeurd is. (**herinnering in gedachten**)

HERINNERING *Laat ik rekenen... augustus... juli... juni het was in december... dezelfde maand als nu, het kan heel goed precies dertig jaar geleden zijn. Op deze zelfde minuut trok hij zijn schoenen uit bij de kachel en na het eten heeft hij zitten gapen op zijn stoel, zijn stinksokken op zijn andere stoel. De krant laat hij op de grond glijden, te beroerd hem helemaal te lezen. (13)*

HEDEN *Het was niet anders zoals ik op dit schip terecht ben gekomen... Een vaderland dat te beroerd is geweest de krant goed te lezen, heeft het mij aangedaan. (13)*

(Hier vergelijking vader en vaderland: allebei te beroerd de krant goed te lezen. Beiden hebben hem iets aangedaan: zijn vader zijn geboorte/ het vaderland de mislukking in Indië)

2. hoe het gebeurd is. (**herinnering in gedachten**)

HERINNERING *Met de lamp uit, onder dikke dekens. Hoe koud is het in die kamer niet altijd. Debora's bed stond er toen ook. Ze was twee jaar, ze is erbij geweest van seconde tot seconde. Ze heeft niets gezien, maar wie weet iets gehoord. De geluiden zijn in haar oren blijven hangen, ze heeft het nooit vergeven of vergeten. Te denken dat zij mij daarom niet mocht, dat het iets onbewusts was dat zij niet zou kunnen verklaren, ja, dat is beter dan te bedenken waarom zij in werkelijkheid de pest aan mij had. (13)*

(Dit is al een vooruitwijzing naar de jeugd van Lodewijk waarin hij gepest wordt door Debora)

4. (herinnering in gedachten)

HEDEN *Hij keek voor het laatst in de richting van de zee. Er was niets te zien, behalve hier en daar de lampen van een vissersboot. Altijd op zee blijven... altijd... nee, niet eens altijd op zee blijven zou redding brengen. Ook daarvoor was het te laat* (24)

HERINNERING *Ik weet wat ik niet wil, alles wil ik niet, maar wat wil ik wel? Niets, niets... het hart slaat, het bloed stroomt, de borstkas ademt, het is negenentwintig jaar geleden begonnen, zonder dat ik erom had gevraagd... want ik was nog niet ik, ik dat zich afvraagt waarvoor het zijn lichaam bezit, alsof het lichaam niet 'ik' was, alsof 'ik' iets met dat lichaam kon doen.* (25)

Ook verwijzing naar de dag voor Lodewijks vertrek naar Indië. Wanneer hij Gertie vertelt over zijn ouders. Functie van deze verwijzing naar het verleden is introduceren van de ouders van L in negatieve zin.

34. (herinnering via gesprek)

HEDEN Gertie beweert dat zijn ouders in hun hart nog altijd naar hem snakken

HERINNERING *Zo, dan zal ik jou eens wat vertellen. Ik heb het nog nooit verteld, maar het is goed dat eindelijk iemand het weet. De laatste keer dat ik er ben geweest, was één dag voor mijn vertrek. Toen had ik hen ook al in geen twee jaar gezien. Van een oom, die ik kort na de bevrijding tegenkwam, moeten ze gehoord hebben waar ze mij konden bereiken. Maar dat hadden ze nooit geprobeerd.' [...] 'Hij wou dat ik mij niet met de politiek bemoeide, maar kalm mijn studie voortzette. Om dat te kunnen doen, moest je een loyaliteitsverklaring tekenen voor de Duitsers. Mijn vader wou dat ik dat deed. Maar ik wou niet. Ik had gelijk. Raad eens wat ik studeerde? Indologie! Ik werd opgeleid voor bestuursambtenaar in Indië! Had ik geen gelijk dat ik het verdomde? Nou zijn we Indië kwijt. Wat zou ik moeten beginnen met een diploma voor bestuursambtenaar?' (18 en verder)*

(Opvallend hier is dat het gesprek in het heden met Gertie 1 dag voor aankomst is, en het gesprek met zijn ouders waar Lodewijk over vertelt 1 dag voor vertrek)

Hoofdstuk 2

9. De repatrianten krijgen een welkomsttoespraak. (associatieve herinnering)

HEDEN *De terugkeer werd hem als een zoete drank met delicate scheutjes in de oren gegoten. Op ieders hoofd opbloeide een pinkstervuur, dat in rode neonletters de spreuk Oost West, Thuis Best gaf te lezen* (37)

HERINNERING *Toen kroop in Lodewijk's benen een vreemde kramp omhoog, of zij zich samentrokken en korter werden. De tijd draaide terug van verveling. Het was oudejaarsavond.[...] Toen de klok in de radio twaalf had geslagen, stond zijn vader op en wat hij nooit deed, deed hij toen.[...] Nooit hield hij toespraken, niet als er iemand jarig was of dood, niet met kerstmis. Hij prees Debora, die altijd zo gehoorzaam. Een lust in huis! Hij zong haar lof op hoge toon! Met de wijn van mijn oom in zijn hand! En hij gaf haar een cadeautjes! Dat mijn oom had betaald! 'Hetzelfde wat ik tegen Debora heb gezegd, kan ik helaas niet zeggen tegen jou, Lodewijk. Jij bent altijd een bron van onrust in huis. Jij weet niets beters te bedenken dan onaangenaam wezen tegen je zusje, aan wie je liever een voorbeeld nemen moest. Jij hebt altijd een grote mond over alles en nog wat, maar zelf presteer je geen snars. Jij verdient het zout in je pap nog niet, maar je behandelt je ouders alsof je ze in de goot hebt gevonden.'* (37,38)

(De toespraak roept bij het merendeel van de repatrianten een oost west thuis best gevoel op maar bij Lodewijk komt een nare herinnering aan oudejaarsavond naar boven)

?. Lodewijk spreekt jongen terecht die geen respect toon (**herinnering via gesprek**)

HEDEN *'Jij kunt niet eens met twee woorden spreken. Dat heb je thuis niet geleerd! Ik zal jou eens iets vertellen! Het kan je te pas komen in de burgermaatschappij!*

HERINNERING *Ik heb een negentiende-eeuwse opvoeding gehad! Ik weet hoe het hoort! Ik ben met harde hand opgevoed, maar ik weet mij te gedragen!*

HEDEN *Ik houd niet van gemeenzaamheid tussen meerderen en minderen. Nu niet en nooit!(38,39)*

(Vooruitwijzing naar opvoedingsmethoden ouders)

29. Lodewijk staat op de kade en betreurt het dat niemand hem komt afhalen. Zijn zuster had hier moeten staan maar zij is al jaren dood. Hij denkt na over de woorden van de aalmoezenier (**associatieve herinnering/ in gedachten**)

HEDEN *Huil veel, dacht hij, huil veel. [...] Wat is er ooit gebeurd waarom ik zou willen huilen?*

HERINNERING *Om Debora heb ik niet gehuild. Ik heb gedacht het is goed dat zij dood is. Nu zal ik haar kamer krijgen. Het is beter voor haar om dood te wezen, want zij was toch altijd al bang. [...] Alles wat zij niet durfde, mocht ik ook niet doen. Daarom was zij mij altijd de baas. Als zij iets niet wilde, dan werd het mij verboden. 'Jij bent de jongste. De jongste dient zich te schikken naar de oudste.' Zo kon zij alles voor mij bederven. Hoe had ik van haar kunnen houden? Ik dacht: zij is dood; zij betaalt voor wat zij mij heeft aangedaan. Toch is zij beter af dan ik. (43,44)*

(Hier komt lezer er voor het eerst achter dat Debora dood is, maar de reden blijft onbekend + relatie wordt duidelijker: jongste moet zich schikken naar de oudste)

Hoofdstuk 3

14. In proeflokaal vertelt Lodewijk over Leendert (**herinnering via gesprek**)

HERINNERING *'Een neef van mij, de zoon van een zuster van mijn vader, was hoofdinspecteur hier in de stad. Hij was een reuzesucces. Hij was overal getapt. Iedereen vloog voor hem [...] Hij had overal vrienden. Hij kon alles krijgen tegen inkoopprijs. Maar flauwekul hoefden ze niet met hem uit te halen! Het was zo'n dikke vent, weet je, een vent met diepliggende ogen. (Lodewijk deed na, hoe Leendert keek, hij fronste zijn geringe wenkbrauwen, denkend: had ik tenminste die blik van Leendert...) Verdomd gehaaid! En een kin als Mussolini! Hij was link als een looie deur. Hij was meer dan twintig jaar ouder dan ik, maar ik zei toch 'jij' tegen hem. We waren de beste vrienden. [...] Welnee dat kon Leendert niet doen! Maar wel de dochter van zijn geëerbiedigde oom! Dat meisje kon hij wel laten komen! Om juridische problemen te bespreken! De moeilijkheden van het Burgerlijk Recht! De nuances van de Rechtsvordering! Die deed hij wel even uit de doeken. Dat oerbrave meisje! En dan kwam hij haar halen in zijn auto om naar lezingen te gaan over het Nationaal-Socialisme als rancuneleer, of over de Menselijke Waardigheid. Jawel!(49-51)*

20. Oude man komt Lodewijk achterna. Maar Lodewijk heeft er geen zin in neemt de benen (**associatieve herinnering**)

HEDEN *Alsof hij vluchtte voor de gepensioneerde politieagent die er alles van afwist, sloeg hij een steeg in naar het Rokin*

HERINNERING *Alsof hij vluchtte. Zo voelen zij zich die vluchten. Zo voelde Leendert zich op de middag van de veertiende mei 1940 toen hij met Aleid en de kinderen in zijn auto stapte en wegreed naar IJmuiden [...] Wij zaten thuis. Debora zat aan de tafel in de achterkamer en haar vulpen was leeg. Toen kreeg zij die huilbui. Al die dagen deed zij niets dan snikken en jammeren (54)(verdere herinneringen aan Debora)*

10. Lodewijk gaat naar de bioscoop (**associatieve herinnering**)

HEDEN *Hij ging de portiek van een bioscoop binnen, bekeek verstrooid de foto's. Sex-appeal.(56)*

HERINNERING *Zij had geen sex-appeal. Mijn moeder heeft nooit iets voor haar gedaan. [...]*

Dat vond mijn moeder veilig op die manier, alles verbieden, alles onmogelijk maken, niets uitleggen, niets vertellen. Debora was achttien jaar en ze dacht nog dat je door naar een jongen te kijken zwanger kon worden. Ze bedoelde kijken en anders niets. Dat had mijn moeder haar verteld. Ik heb Debora ingelicht. Ja, zij was achttien. Ik wist het vóór mijn vijftiende ook niet precies. Toen pas heb ik het in een encyclopedie gelezen. Wat andere jongens mij vertelden, had ik nooit geloofd. Dat was misschien van toepassing op zulke proletariërs als zij, maar niet op mij. – Ik heb Debora ingelicht. Het is het enige vriendschappelijke gesprek dat ik mij herinner. [...] Het enige gesprek dat ik mij herinner... in de Middachter Allee. Wandelen dat was de enige sport die wij mochten beoefenen. En zonder varianten!(56)

7. Lodewijk ziet film met Generaal Eisenhower (**associatieve herinnering**)

HEDEN *Generaal Eisenhower stapte, met zijn hand zwaaiend, uit een vliegtuig. De generaal groette de menigte die hem opwachtte zo gewoon alsof ieder individu van deze menigte, zonder meer daar in zijn plaats uit het vliegtuig had kunnen komen.*

HERINNERING *Ik was een klootzak omdat ik het ver wilde brengen. Dag generaal, ik ben een klootzak, ik ben geen generaal geworden. Generaal in Nederland? Generaal van zo'n belazerd klein pestlandje? Laat mij niet lachen! Wat moet je als generaal in Nederland? In elk geval eerst permissie vragen om met een vliegtuigje te mogen reizen. Eerst toestemming vragen, dat in elk geval. Een formulier met zesendertig vragen invullen in vijfvoud. Ik was een klootzak, omdat ik dacht dat later alles anders zou worden. Ik dacht: wees verstandig, doe alleen dingen waar de mensen later over praten. Wie praat er over iemand's jeugd? Ik ben zestien jaar. Niemand veracht mij als ik doe wat mijn vader wil en met mijn zuster wandel. Maar als ik wegloop van huis, raak ik achter op school. Als ik achter raak op school, verminder ik de kans het later ver te brengen!*

HEDEN *Gedegradeerd! Dertig jaar en gedegradeerd. Ik ben dertig jaar en gedegradeerd. De meeste mensen weten niet beter of ik heb het nooit verder geschopt tot sergeant. Ze weten niets van mij, omdat ik niemand ben!*

7. In een restaurant krijgt Lodewijk het aan de stok met het personeel en ontvlucht deze. Hij gebruikt geweld en denkt dan aan wat er vroeger over hem werd gezegd. (**associatieve herinnering**)

HEDEN *'Rotzak' zei Lodewijk. Met een ononderbroken armzwaai schepte hij de kreeftschotel van tafel en smakte deze de gérant in het gezicht. Zó krachtig drukte hij door, dat de man met armen en benen stijf uitgestrekt achterover sloeg. Toen pakte hij een wijnfles en keilde die tegen het aquarium. [...] Eerst op straat begon hij te rennen. Lichtreclames schoven over zijn hoofd. Van het Leidseplein kwam geroep. Hij keek niet om, hij wist niet of het voor hem was*

bedoeld. Hij holde de Korte Leidsedwardsstraat door, zigzaggend tussen geparkeerde auto's. Er was geen mens. Toch kwam hij pas op de Prinsengracht tot stilstand.

HERINNERING 'Jongens, hebben jullie het gehoord, wat Lodewijk later wil? Generaal wil-ie worden! Hij wordt beroepsvechtjas, jongens! Hij wordt massamoordenaar! Hij moet maar naar Hitler gaan, daar houden ze van zulke vechtersbazen! - Steken jullie je vinger eens op, wie wil er ook generaal worden?'

Iedereen was pacifist in die tijd, kinderen kregen geen oorlogsspeelgoed. Anti-oorlogsspeelgoedactie! In Nederland, dat in geen honderd jaar oorlog had gevoerd! Alle kinderen draaiden zich om in de banken, trokken lange neuzen tegen hem en staken hun tongen uit. Na schooltijd sloeg hij twee jongens die het hardst gelachen hadden tegen de grond. Een jongen die 'vuile fascist' had gezegd, raakte zijn laatste melktand kwijt. Ik wist niet wat een fascist was. Ik sloeg hem op zijn smoel.

HEDEN Ik sla nog altijd iedereen die mij niet bevalt op zijn smoel. – Maar het zijn de verkeerde mensen die mij niet bevallen... (66)

?. Key ontfermt zich over hem en brengt Lodewijk naar het adres van Gertie. Tijdens deze autorit biedt Key Lodewijk een baantje aan in zijn drukkerij en laat deze oude man zijn enthousiasme blijken omtrent politieke plannen. Lodewijk kijkt tijdens deze rit op zijn horloge en denkt dan aan vroeger

(associatieve herinnering)

HEDEN Het autoklokje stond op half twaalf. Hij haalt zijn horloge tevoorschijn en laat het deksel openklappen. (76)

HERINNERING Christina, hoe denk jij er eigenlijk over? Het is morgen weer vroeg dag... Hij is al vijftien jaar gepensioneerd, maar het is nog altijd vroeg dag. Oude mensen kunnen 's ochtends niet slapen. Zij zet de kopjes in elkaar. Zul jij dan het gas even afsluiten? Hij buigt gapend voorover, zoekt zij slossen met zijn voeten. De gang door... de deur van de buitengang laat hij achter zich open. Hij bukt zich naar de kraan in het gaskastje, bij het rode licht van een spaarlampje.

HEDEN En ik ben hier. Zij weten het niet. Als ik iets beters te doen had zou ik niet aan ze denken. Zij denken nooit aan mij. Zij zeggen iedere dag hetzelfde, niets over mij. Ik sta niet op het programma. Ik heb nooit op het programma gestaan. Nergens!

Die mensen die door menigten worden ingehaald, die door honderdduizenden worden gesmeekt en gebeden, die weinigen die te horen krijgen dat zij onmisbaar zijn. Zo één, - is dat nog wel een mens in vergelijking met iemand als ik?

(hier wordt een jeugdherinnering herhaald die al aan het begin van de roman werd aangehaald waar bij dezelfde handelingen van de ouders beschreven worden. Door deze herhaling heeft wordt hun dagelijkse programma extra benadrukt)

Hoofdstuk 4

Bij Gertie thuis gesprek over familie (**herinnerig via gesprek**)

HEDEN 'Jij houdt misschien veel van je vader en broer,' zei Lodewijk, 'dat maakt verschil.' 'Maar je moeder dan,' vroeg zij, 'je moeder heeft je toch niets misdaan?'

HERINNERING 'Mijn moeder was bang, mijn moeder deed niets. Ik had altijd spijt, als ik niet tegen haar loog. Zij briefde alles over aan mijn vader. Ik wilde niet liegen, ik dacht dat enkel kleine kinderen logen, uit angst. Dat was mij verteld. Ik ben zo stom geweest, pedagogische trucs letterlijk op te vatten. Zo stom was ik toen ik klein was.'

[...]Ik zal je vertellen wat ze zijn. Ze zijn gierig. Daar komt alles op neer. Mijn moeder heeft al haar kasten op slot. Als zij iets uit de huishoudkast moet hebben, opent zij de la van het buffet. Daar ligt de sleutel van een andere la. En in die la ligt de sleutel van het muziekkastje. En in het muziekkastje ligt de sleutel van de huishoudkast. Het hele huis is een estafette van sleutels [...] Mijn vader klaagde altijd over geldgebrek. Zijn salaris werd onveranderlijk verlaagd een paar dagen voor de vakantie begon. Als wij een dagje uit gingen, begon hij tegen de middag te vertellen dat de prijzen alweer gestegen waren. Dat was als wij om limonade vroegen. Broodjes werden meegenomen van huis. Ook thermosflessen. Voor mijn vijftiende jaar heb ik nooit ijs geproefd. Daar kreeg je de typhus van zeiden ze. (85) [...] Tot mijn twaalfde jaar heb ik geloofd dat hij werkelijk helemaal geen geld had. Hij zei: Ik ontzeg mij alles voor mijn kinderen. Doordat je moeder en ik dag en nacht krom liggen om de eindjes aan elkaar te knopen, daarom kun jij naar het gymnasium, net als Debora. We zullen het met je proberen, maar je mag wel heel erg veranderen als je er iets van terecht wil brengen. Nou, ik wou helemaal niet veranderen. Ik zei dat ik veel liever uit werken ging bij een baas. Dan kon ik helpen geld te verdienen, want ik vond het vreselijk dat hij het zo arm had. Als je klein bent, heb je van die bevestigingen. Dan ben je edelmoedig. Maar hij sloeg mij om mijn oren en vroeg waar ik de brutaliteit vandaan haalde me met zijn zaken te bemoeien. Ik nam toen het besluit hem voortaan voor een leugenaar te houden, hem nooit meer te geloven als hij over geldgebrek klaagde. Ik begon te zeuren om een fiets, om zakgeld, om naar de bioscoop te gaan, om de huissleutel, om alles wat andere jongens hadden en ik niet. Maar als je klein bent, neem je nooit een besluit voorgoed. Als je groot bent trouwens ook niet. Daarom deed ik toch altijd weer ongeveer wat hij wou. [...]

‘En het zeuren? Leverde dat nog wat op?’

‘Niets. Vóór mijn zestiende heb ik nooit een film gezien. De wonderen der moderne techniek waren voor mij niet geschapen. Ik had net zo goed vijftig jaar eerder geboren kunnen worden, veel beter; toen hadden andere mensen ook niet wat ik niet had. Maar nu wist ik dat ze het wel hadden. Ik ging met geen enkele jongen om. Ik was bang dat ze dan bij mij thuis zouden komen, mijn vader horen, alles zien en achter mijn rug om lachen. Dat zou natuurlijk ook zijn gebeurd. Daarom liet ik iedereen links liggen. Omgaan met mensen is iets wat je jong moet leren. Als je het jong niet leert, leer je het later ook niet meer. Dan blijf je altijd alleen. En wie werkelijk alleen is, die bereikt niets.

‘Jij zoekt altijd het beroerdste op. Ik geloof je niet. Je verhalen niet en je zelfportret niet.’
(Hele hoofdstuk lezen: Debora studie rechten/ vader onderwijzer maar had liever notaris willen zijn)

Hoofdstuk 5

Geen herinneringen

Ontmoeting met vader en broer Gertie + plannen met Nico voor politieke partij

Hoofdstuk 6

Geen herinneringen

Op bezoek bij Nico plannen EEP

Hoofdstuk 7

21. Lodewijk belt Key met de hoop dat hij de partij financieel wil steunen (**associatieve herinnering**)

HEDEN *Morgen kunnen we bij hem komen. Dat is al veel. De meeste mensen die iets willen beginnen, weten niet eens naar wie ze toe moeten gaan om steun te vragen. Ze kennen niemand. Als je eenmaal iemand kent, hangt het maar af van wat je zegt, of je iets bereikt. De mensen overtuigen dat is alles!*

HERINNERING *Hij keek uit het raam. Debora heb ik nooit overtuigd. Zij was op de hand van mijn vader, altijd. Zij is weggelopen uit huis, zonder mij te groeten, zonder iets tegen mij te zeggen, niets deed zij waaruit ik kon vermoeden wat zij ging doen. Zij had mij niet nodig. Niemand heb ik ooit overtuigd. (107) [...] Ik was blij toen zij dood was, want ik was eindelijk vrij, maar ik had het niet gedaan. Ik kon het niet helpen. 'Je lieve zusje heb je doodgepest.' Ik heb haar niet overtuigd. Ik was blij, maar het was maar namaak. Als zij nog leefde en als ik haar had overtuigd...*

8. Lodewijk steekt Gertie in nieuwe kleren, stuurt haar naar een schoonheidssalon en bestelt voor haar een nieuwe bril.

HEDEN *'Wil mijnheer niet gaan zitten, terwijl mevrouw bezig is? Meestal gaat dat niet zo vlug.'* Hij keek op met een gevoel of het meisje geraden had waar hij aan dacht en hem eruit zou laten zetten.

Achter de gordijnen van de paskamers klonken zachte stemmen als werd er een toneelstukje voorbereid. De geur van parfum, bont en nobele textiel drong diep in hem door.

HERINNERING *'Dit is Hirsch,' dacht hij, 'ook Debora is er vier keer per dag langsgekomen, zes jaar achter elkaar. Er werd minachtend gesproken over dames die bij Hirsch kochten en na afloop een kopje thee gingen drinken bij Trianon. Mijn moeder, mijn vader, mijn tantes en Debora, die trokken daar hun neus voor op. Hirsch had toen nog dit hele gebouw, in de tijd dat ik dacht dat Cie ook een naam was. Er is weinig van overgebleven. Debora liep er vier keer per dag langs, in de verstelde kleren jurken van tante Stien of tante Toos, met haar toonkoffertje vol boeken en schriften aan de hand. Zij verachtte dames die bij Hirsch kochten, er waren meisjes in haar klas met moeders die dat deden. Mijn vader zei: 'Van die pianodames die 's ochtends de boel afstoffen met een sigaret in d'r hoofd. Wees blij dat jullie moeder niet zo is.' Debora was bang voor meisjes die zijden kousen droegen, sigaretten rookten, naar de kapper gingen, lippenstift gebruikten. Een onuitputtelijk onderwerp om grappen over te maken! (116)*

(Hier een vooruitwijzing naar de meisjes met kousen bij de Unie voor Vrouwelijke Vrijwilligers)

Wat moet een vader beginnen met kinderen die het ver willen brengen? – Nou ik heb het dan ook tot niets gebracht. Maar ik zet mijn vriendin in de kleren bij Hirsch!

30. *Als ik met Ernie eens naar Hirsch was gegaan... mij Ernie voorstellen in dat ondergoed, o nee, ons land was door de Duitsers bezet. In ons deel van de wereld bestond nylon toen nog niet. Ernie had mij ook de bons niet gegeven, als ik haar kleren had kunnen laten kopen in deze winkel. Waar had ik toen het geld vandaan moeten halen? Ik had het moeten stelen. Waarom niet? Ik ben niet op het idee gekomen. Altijd ben ik te eerlijk geweest. En wat dan nog? Het was oorlog, de Duitsers hadden alle winkels leeggeroofd; er was voor mij niets nodig. Ik kon Ernie niets geven. Haar hemden waren altijd gescheurd. Zij was mooi, zij was werkelijk mooi. Waar zou zij nu zijn? Hoe ziet zij er nu uit? Zij noemde mij Louis. Ik word al grijs. Dertig jaar ben ik en ik ben niet een van die mannen die in brede automobielen naar het restaurant rijden waar hun vrouw thee drinkt na in de stad te hebben gewinkeld. Hoe zou ik zo iemand moeten worden?*

Ernie is er met een getrouws. Zij kan hier zwart, doorzichtig ondergoed kopen. Het is eigenlijk geen ondergoed, het is een elektrische lading. De borsten van Ernie. Je moet erin

bijten, Louis, o, harder, harder! Zij droeg gebloemd katoen. De theemutsen in Formosa waren van dezelfde stof. Daar zaten wij als ik haar van kantoor had gehaald. Ze heeft mij gezegd hoe het heette... Mille fleurs... Je weet toch dat ik niet van Erik houd. Maar wat moet ik dan? Ik ben straatarm, ik word ziek op kantoor. Ik kende hem toch al toen ik jou ontmoette, je wist het toch. – Mille fleurs... duizend... nee duizend bloemen waren het er toen ook al niet. Zij zal nu wel rimpels om haar ogen hebben. Misschien heeft zij kinderen. Wat had ik ook voor haar kunnen doen? (Dan terug naar heden: ‘Mevrouw vraagt of mijnheer niet even wil komen kijken.’)

HEDEN ‘Mevrouw vraagt of mijnheer niet even wil komen kijken.’ (117)

18. Ze gaan nog langs andere winkels (**associatieve herinnering**)

HEDEN ‘Als je niet weet wat te kiezen, dan zal ik het zeggen. Ik kies verdomd vlug. Ik heb het jong geleerd. (118)

HERINNERING *Ik mocht op vrije middagen niet op straat spelen. Ik was te voornaam voor de jongens van onze buurt, zei mijn moeder. Ik moest mee boodschappen doen in de stad. Boodschappen deden wij altijd en familie. Wat er ook gekocht werd, directoires, een kachel of steunzolen, alle vier waren wij erbij. Het duurde lang voordat er iets goedkoops gevonden was. Hadden mijn moeder of mijn zuster eindelijk hun keus bepaald, dan mengde mijn vader zich in het debat. Hij keek de winkelier aan door de onderste helft van zijn bril. ‘En de kwaliteit, hoe is die, waarde vrind?’ De winkelier gaf een uiteenzetting van een half uur over de kwaliteit. Dan vroeg mijn vader: ‘En wat is je uiterste prijs?’ Hij dong overal af. Soms lukte het in winkels waar nog nooit iemand het had geprobeerd. En ik daar maar bij zitten. Niet mogen lopen, nergens aankomen, niet fluiten. Het eindigde met klappen, niet met een bioscoopje en een ijsje. IJs, dat was een van die moderne dingen die hadden zij in hun jeugd ook nooit gehad. ‘En toch waren er in onze tijd meer flinke mensen dan tegenwoordig.’ Er waren veel werklozen toen ik klein was. Mijn vader zei: ‘Geld van andere mensen opmaken, dat kunnen ze goed. Met een vlag in een optocht lopen en maar schreeuwen van de maatschappij deugt niet. – Maar ze vergeten dat ze zelf niet deugen.’ (118,119)*

HEDEN *Een raadselachtige beklemming overrompelde hem. Hij keek Gertie aan en zei: ‘Kies dus altijd vlug, als ik erbij ben, en kies het duurste, dat is altijd goed.’*

Hoofdstuk 8

6. Gertie probeert Lodewijk over te halen zijn ouders te bezoeken

HEDEN ‘Je begrijpt het nog altijd niet. Het is niet omdat ik kwaad ben op mijn vader.

HERINNERING *Al toen ik vijf jaar was, zei hij dat ik het zout in mijn pap niet verdiende. Nou, dat heb ik nog nooit gedaan. Het is helemaal uitgekomen.’ (122)*

15. Hij vertelt Gertie over zijn degradatie wegens corruptie.

HEDEN ‘Ik ben gedegradeerd wegens corruptie.’ Nu keek hij haar recht in de ogen, denkend (123)

HERINNERING *Ik heb een neef gehad, een inspecteur van de politie. Hij rookte altijd ongebanderolleeerde sigaretten. Hij verkocht ervan aan mijn vader. Debora zei: Leendert is corrupt. Zij hebben zich samen van kant gemaakt op de dag dat Nederland capituleerd. Zijn vrouw was bang voor de Duitsers. Zijn hele huis zat vol ongebanderolleeerde sigaretten. Met hulp van har buurman – die Dirk! – heeft zij alles in de centrale verwarming verbrand, de volgende dag toen de lijken gevonden waren. Die hete meidagen van 1940, de verwarming moesten ze ervoor aanmaken, bij die hitte. Het waren allemaal dichtgesoldeerde blikjes van vijftig. Schoenendozen vol onder de divan, achter de boeken, in zijn kast, overal. Ik had*

Leendert nog geholpen ze weg te stoppen. Aleid wist niet waar ze de lege blikjes laten moest. Ze hebben ze 's nachts begraven in de tuin, zo bang waren ze voor de Duitsers. (124)
HEDEN Lodewijk zei: 'En ik was niet eens corrupt.'

7. 'Hoe is het dan gebeurd?'

Hij schudde het hoofd en antwoordde: 'Daar heb ik veel over nagedacht. Het vergt een lang verhaal. Je moet eerst weten wat ik eigenlijk wilde worden. Je weet toch wel, iedereen wil graag iets worden. Je weet wel, iets worden; waar oudere mensen later zo trots op zijn: dat ze niet zijn geworden wat ze wilden toen ze klein waren. Ze zijn paardenslager in plaats van cowboy, of tramconducateur in plaats van vliegenier, of kapper in plaats van kunstschilder. Daar zijn oudere mensen dan altijd verbaasd trots op. Dat weet je toch?'

Nou goed. Zo wilde ik generaal worden. Generaal! Let op! Weet je wat dat betekent? Dat is praktisch het meest idiote wat een Nederlander kan willen worden. Het is een carrière die helemaal niet bestaat. Het is hetzelfde als admiraal in Hongarije. Ik moest altijd ontzettend lachen als ik hoorde over admiraal Horthy.' [...] Daar ben ik vanaf mijn zevende jaar mee gepest. Generaal! (124/125) (Gaat verder over vader die niet wilde dat Lodewijk in dienst zou gaan. Vader Lodewijk is dan ook blij dat Lodewijk als gevolg van de capitulatie niet meer in dienst zou moeten; hierop gaat Lodewijk Indologie studeren naar de wens van zijn vader.)

Luister nu goed. Toen ik eindexamen deed, toen ik dus de bevoegdheid kreeg voor generaal te gaan studeren, toen kon het niet meer, want we waren door de Duitsers bezet. 't Eerste wat mijn vader zei na de capitulatie: Goddank, nou hoef je tenminste niet in dienst!'

HEDEN 'Wat heb je dan gedaan?'

'Toen...' Hij wachtte even, legde beide handen op zijn dijen en wreef ze heen en weer van voren naar achteren met schommelend bovenlichaam, terwijl hij de volgende woorden uitsprak:

'Toen heb ik de zin van mijn vader gedaan.

HERINNERING *Mijn vader wilde dat ik bestuursambtenaar werd in Indië, dat wou hij nog steeds. O, wij zouden Indië wel terugkrijgen na de oorlog. Dan ben jij niet klaar! zei hij, en...'*

HEDEN *Lodewijk keek zijwaarts naar de ruggen van de mensen die aan de bar zaten. Hij stak zijn onderlip iets naar voren en knikte bijna onmerkbaar van ja. (125,126)*

35. *En weer in dienst genomen. Ik bezweer je: ik wilde al lang geen generaal meer worden. Ik ging in dienst omdat ik nergens anders zin in had.' [...]*

'Kijk eens,' zei hij, 'ik dacht natuurlijk alleen maar dat ik geen generaal meer wilde worden. Maar wie iets onmogelijks wil en daarna inziet dat het onmogelijk is en toch niet op een ander idee komt, toch niet op iets anders overschakelt, die zal evengoed het onmogelijke proberen. Toen ik eerste luitenant werd kreeg ik er genoeg van Ik was op weg DE BLANKE MAARSCHALK VAN INDONESIA te worden! (126/127/128)

Hoofdstuk 9

Lodewijk probeert zijn studie Indologie weer op te pakken en herkent het gebouw niet meer terug (**associatieve herinnering**)

HEDEN *Hij ging het stoepje op en belde. 'Afdeling Tropische Hygiëne' stond in vergulde letters gebeiteld boven de dubbele, zwaar gebeeldhouwde deuren. Hij wist bijna zeker dat het deze ingang was geweest. Toen na drie keer bellen niemand open had gedaan, ging hij het stoepje weer af en begon om het kolossale gebouw met zijn vele uitstulpende zij- en dwarsvleugels heen te dwalen. Er waren talrijke ingangen, alle gesloten. Hij liep verder*

tussen kale gazons, aldoor omkijkend naar het gebouw, verbaasd dat hij er niet eens in slaagde de ingang die hij hebben moest, te herkennen. (130)

[...]Op goed geluk liep hij een andere gang in, daarna een smal stenen wenteltrapje op, als in een middeleeuws kasteel (131)[...]

HERINNERING Hij herinnerde zich in deze vestibule meer te zijn geweest. Zij gaf toegang tot de aula, waar hij in zijn studentenjaren weleens een lezing had bijgewoond(131)

Aan Lodewijk wordt verteld dat het onmogelijk is nog een studie Indologie te doen

HEDEN 'Het enige wat ik u kan aanraden is helemaal opnieuw beginnen met een ander vak. Het heeft voor u geen betekenis eerst nog kandidaats indologie te doen, gesteld dat die mogelijkheid nog bestond. Begrijpt u wel?'

Jazeker hij begreep er alles van. Hij stond op en nam afscheid.

'Nee, mijnheer Stegman, neemt u die andere deur, dan komt u het vlugste weer buiten, direct de trap af.' Hij verliet het vertrek door de deur die zij hem had aangewezen, kwam in een gang, zag evenwel nergens een trap en opende daarom maar een willekeurige andere deur. Zo stond hij plotseling op een der bovengalerijen van het museum. De zachte gamelanmuziek kwam overal vandaan uit onzichtbaar opgehangen luidsprekers.

HERINNERING Al in zijn kinderjaren was hij hier geweest, koortsachtig van reislust.

Hoofdstuk 10

12. Er worden plannen voor de partij gemaakt (**associatieve herinnering**)

HEDEN Lodewijk keek naar Gertie. Die make-up is een grote verbetering, maar die bril bederft veel.

HERINNERING Hij lijkt op de bril van Debora; dat was eigenlijk een oud montuur van Tante Toos. Ja die was bijna net zo.

HEDEN Gelukkig, overmorgen is haar nieuwe bril klaar, god zij dank! Hoe zal zij er uit zien? Niet mooi, maar tenminste niet als iedereen.(140)

Hoofdstuk 11

13. Gertie wil bij de ouders van Lodewijk langsgaan om het diploma te halen (**ass. herinner/ herinnering via gesprek**)

HEDEN 'Je bent nieuwsgierig hoe mijn ouders eruit zullen zien, wat voor mensen het zijn. Het zal je niet meevallen.'

'Waarom niet? Je hebt mij veel over hen verteld, maar nooit heb ik het gevoel, dat ik alles weet. Het is alsof je iets voor mij achter houdt. (146)

HERINNERING Ik verberg niets. Ik heb je honderd keer verteld hoe mijn vader is. Hij is gierig. Hij is altijd bang voor het ontdekken van geheimen. Brieven verscheurde hij op gezette tijden bij stapels tegelijk. Hij is de jongste van acht broers en zusters. Zodoende raakt zijn huis vol met alles wat hij van ze erft. Hij was ook de enige die kinderen had. Zodoende hadden wij geen neeffjes en nichtjes van onze leeftijd. Alleen zijn oudste zuster had twee zoons. Maar die waren twintig jaar ouder dan wij. – Wat ik je vertel is niets bijzonders, dat kan overal voorkomen. Zijn opvoedingsmethode bestond uit overheersen, zelfs als er niets te overheersen viel. Hij schiep de grootst mogelijke afstand tot zijn kinderen. Dat is negentiende-eeuws. Dat vormde hooggewaardeerde karakters – in de negentiende eeuw, nu niet meer. De deugden van de negentiende eeuw! Goede manieren zijn in onze tijd alleen maar een vorm van onhandigheid. Bescheidenheid heet tegenwoordig een minderwaardigheidscomplex en eerbied voor ouderen wordt opgevat als een gebrek aan

praats. Wat heb je aan goede manieren in een omgeving waar niemand weet wat het te betekenen heeft? Ze geven je nog een extra trap achterna. Daarom waren wij altijd alleen. Mijn zuster was een schuw meisje. Ze had niemand, ze was blij dat zij haar vader te vriend kon houden. Daarom hielp zij hem mij op te voeden. Wij speelden nooit samen, ik kon haar niet vertrouwen. Zij was erop afgericht te klikken. Zij wist niet beter. Zij zat het liefst te lezen, zij wilde rust hebben, zij was een collaborerende intellectueel.'

'En je moeder dan? Hielp die je dan nooit?'

'Mijn moeder zei: Man en vrouw is een.' (147)

(Gaat verder met vertellen over wandelingen in het bos op 148 bordjes: Verboden Toegang)

24. Gertie komt thuis en vertelt dat zijn ouders er niet waren (**herinnering via gesprek**)

HEDEN *'Waarom deden ze niet open?' 'Ze gaan dinsdagavond meestal bridgen.'*

'Zo, dat is nieuw. Dat gebeurde vroeger niet. Wel, wel. De kinderen zijn de deur uit... het leven begint met zeventig.'

Zijn humeur was plotseling prima. Hij liet cognac brengen en begon te vertellen.

'Jammer dat je niet gezien hebt welke naam er bij de bel stond op tweehoog.

HERINNERING *De man die daar gewoond heeft, heet Hoytema. Die gaf les aan doofstommen. Als ze de trap opkwamen schreeuwden ze 'Oen! Tan! Tà!' Dat betekende goeiendag. Een verschrikkelijke vent, die Hoytema. Mijn vader was bang van hem. Zelfs onder het vriendelijkste gesprek keek hij je aan of hij bij het eerste antwoord dat hem niet smaakte een mes zou trekken. 's Zondagsochtends gaf hij catechisatie. [...] (**herinnering via gesprek**) Lodewijk werd stil. Ik was de enige die durfde, dacht hij, gaan kijken op het dak. Kijken... Hoytema is gaan kijken. Zij lag in het Wilhelminagasthuis, daar naartoe gebracht, toen de lijken gevonden waren in de auto van Leendert, op de Zuidelijke Wandelweg. Mijn vader moest haar identificeren. Hoytema was erbij als getuige. Hij nam mij, toen zij terugkwamen, mee een stukje omlopen. Je zult waarschijnlijk wel weten Lodewijk, vrouwen hebben zo van die geregeld terugkerende buien, dan zijn zij helemaal gek. En jouw zusje nu, Lodewijk, jouw zusje was juist in zo een periode. Daardoor is het gekomen. Dat weet ik wel zeker. Zij was geen slecht meisje. Zij heeft gehandeld in een vlaag van waanzin. En zij was geheel verkeerd opgevoed door je vader en moeder, helemaal verkeerd! Je vader en moeder, dat zijn mensen, die zijn er niet in geslaagd met hun tijd mee te gaan. Ze zijn dertig jaar achter, ik heb het er dikwijls met ze over gehad. Ze zijn koppig. Ik ben vijf jaar ouder dan je vader, maar ik weet hoe de wereld er uitziet!*

Direct toen de oorlog in de lucht hing, heb ik mij een gasmasker aangemeten!'

*-Ik vroeg mij af waar hij zich mee bemoeide. Maar ik had hem toch niet aangekund, ik had niet kunnen vechten omdat Debora dood was. Ik zei niets. (151/152) (**herinn. in gedachten**)*

DEEL 2: DE REVOLUTIE IN DE AANVAL

Hoofdsuk 12

Toespraak Lodewijk voor de spiegel

Geen herinneringen

Hoofdstuk 13

36. Nico raakt gewond door gevecht bij de partijbijeenkomst en ze wachten op de ambulance (**herinnering in gedachten**)

HEDEN *Iedere minuut dat de ambulance wegbleef, vrat op hem in als een insectenbeet. Wel kwam er steeds meer politie. Twee jeeps en een zwarte luxewagen reden voor. De prijswinnaars en nieuwsgierigen werden nu zover in de kromlopende straat naar achteren gedreven, dat zij uit het gezicht verdwenen.*

HERINNERING *Een oude stem begon in hem te spreken. 'Jij wilt altijd doen wat je niet kan, maar de gewoonste plichten verzaak je nog.' Hij zag zijn vader niet als persoon, of zelfs maar als geestverschijning vaag voor zich. Hij was van hem omhuld, als door een sarrende gevangenis van elastiek. (174)*

28. Ze worden naar het ziekenhuis gebracht (**herinnering in gedachten**)

HEDEN *De ziekenwagen ging niet naar het Binnengasthuis terug, maar naar het Wilhelminagasthuis, omdat een inspecteur van de politie dit had bevolen. (vgl Leendert inspecteur van de politie) Gertie en Lodewijk mochten meerijden. Voor Alwin was geen plaats, want er moest ook een brigadier mee, alsof men bang was dat Kervezee onderweg zou opstaan en uit de auto springen (174) [...] Zij verdiepten zich in gissingen tot een dokter hen kwam vragen of zij de familie van meneer Kervezee waren.*

Lodewijk knikte van ja, Gertie preciseerde: 'De vrienden.'

'Zijn toestand is niet gevaarlijk,' zei de dokter, 'het kan natuurlijk een tijdje duren, maar levensgevaar is er niet.' Hij keek hen niet aan, zoals doktoren meestal doen, wanneer zij zeggen er is geen levensgevaar, zonder dat hun dat is gevraagd.

Witregel

HERINNERING

30. *De avond na Debora's begrafenis. 's Avonds staat de zon op de achterkant van het huis. Mijn moeder laat een gordijn neer, een rolgordijn van blauw lancaster, bijna zo groot als de gehele achtermuur van de kamer. Je ziet de zon nog door ontelbaar kleine gaatjes. Ik zat aan tafel waar geen kleed over lag. Waarom niet? Mijn vader liep op en neer, in zijn broek en een overhemd zonder boord. Verder had hij zich nog niet weer aangekleed, nadat hij zijn jacquet had uitgetrokken. Zijn hoge hoed lag op een stoel. 'Je moet nu maar onthouden, Lodewijk, je neef Leendert is een grote smeerlap geweest. Een rasploert, dat is het woord.'* (176)

(Gaat verder op 177: krijgt sigaret van zijn vader: in heden biedt Gertie hem een sigaret aan)

Hier soort van omgekeerde associatie)

Hoofdstuk 14

Alwin is op onderzoek uitgegaan; langs geweest bij de advocaat van Key (**associatieve herinnering**)

31. HEDEN *Zij sloeg haar armen om hem heen, zij trok zich aan hem op om hem te kussen. Zij rook zoals het in de gang van het ziekenhuis geroken had. Het leek of die geur zich voorgoed aan haar had vastgehecht, een wee mengsel van bloed en chloroform.*

HERINNERING *Ernie noemde mij Louis, dacht hij, haar ondergoed moest altijd worden versteld. Er was niets te krijgen... Eens heb ik Franse parfum voor haar gekocht van een Duitse soldaat; de enige manier om eraan te komen. Ernie noemde mij Louis... (182)*

(Wil liever geen Nederlander zijn; maar Fransman)

Hoofdstuk 15

Lodewijk gaat op bezoek bij de vrouw van Nico en 's avonds gaat hij langs bij Nico in het ziekenhuis. Het gesprek loopt uit op een ruzie.

(associatieve herinnering)

25. HEDEN *Hij keek op een richtingaanwijzer en liep langzaam de kant op van de afdeling waar Nico moest zijn. Aldoor keek hij om zich heen. Nee, hij herkende de omgeving niet.*

HERINNERING *Het was te donker en te koud, op het plaveisel lag dunne sneeuw, als het schuim van een emmer weggegooid zeepwater. Maar toen was het eind mei en midden op de dag. De zon scheen en ik had geen jas aan. Alleen een donkerblauw pak en zwart garen handschoenen. Het was een nieuw gebouw waar wij Debora moesten afhalen. Wij wachtten in een geel met blauw betegelde ruimte. ‘Wilt u haar nog eenmaal zien voor de kist wordt gesloten?’*

Mijn vader volgde de verpleegster. ‘Ik ook,’ riep ik, ‘ik wil haar zien!’ Maar Hoytema hield mij vast. ‘Het is veel beter als je haar in je herinnering bewaart zoals zij was toen zij nog leefde. Blijf hier, Lodewijk, blijf hier.’

(Lees 187,188,189) *Hij had haar willen zien juist omdat haar mond niet meer dicht kon; zij steekt haar tong uit tegen de dood, daarom juist, dat wil ik zien!*

Gaat later haar kamer binnen op zoek naar bewijs waarom ze het gedaan zou kunnen hebben en vindt verbandgaas. Na een jaar mag Lodewijk Debora’s kamer overnemen

Mijn verzamelingen zijn er nooit gekomen. Ik was al te oud om ernstig te zijn. Ernie is er gekomen en later Annie. Ik kon er uitvoeren wat ik wilde, zonder dat ze het beneden merkten, precies hetzelfde wat Debora er had uitgevoerd. Ik heb er uitgevoerd wat alle volwassenen uitvoeren die het net zo min tot iets bijzonders brengen als ik.(189)

Hoofdstuk 16

Lodewijk gaat in een café zitten nadenken **(associatieve herinnering via gedachten)**

29. HEDEN *Hoe kom ik in godsnaam aan die halfgare? Wanneer heb ik hem voor het eerst gezien? Ik weet het niet meer! Nooit leer je mensen kennen waarvan je naderhand zegt: verdomme wat een geluk dat ik die heb ontmoet! Die heeft een ommekeer in mijn leven gebracht! Zulke mensen zie je niet. En zeker niet in dienst. Ook Gertie niet! Ik moest teruggaan. Ik moest haar laten stikken. Zij heeft nu dat diploma. Zij zit op dit ogenblik thee te drinken bij mijn vader en moeder. Mijn vader begint haar voorzichtig te polsen.*

HERINNERING *‘We zullen eens afwachten met wat voor meisje jij voor de dag komt! Het zal wel weer niet veel bijzonders wezen, zoals alles waar jij kouwe drukte over maakt!’*

Daar heeft hij nou dat meisje waar ik mee voor de dag kom!

‘Ben jij mijn aanstaande schoondochter?’ vroeg hij eens aan Ernie.

‘Nee,’ zei ze, vlak in zijn gezicht, ‘ik ben al verloofd’ (201)

Hoofdstuk 17

(associatieve herinnering via gedachten: tijdens het opstaan denkt Lodewijk aan de ochtendrituelen van zijn vader)

28. HEDEN *Omdat Gertie vroeg op moest, stond hij tegelijk met haar op. Toen hij zich, nog altijd met het mes van Riemers, stond te scheren, keek hij op zijn polshorloge. Het is zeven uur, ik heb bijna niet geslapen. Vandaag moet ik er dus toch naar toe.*

HERINNERING *De wekker loopt af. Radio hebben zij niet. Hij staat op. Hij heeft geen pyjama. Hij steekt zijn benen in een speciale oude broek en slaat een expres daarvoor bewaard oud jasje over zijn jaeger. Dan zet hij een speciale lorgnet op, waarvan hij het kettinkje niet om zijn oor, maar in zijn haar vasthaakt, anders heeft hij toch nog last bij het scheren. Hij zet een speciale pet op, sloft de gang in, draait het veiligheidsslot open en gaat naar het gaskastje. Intussen is hij een caféchantantliedje van vóór de eerste wereldoorlog*

gaan neuriën. ‘Lieve schipper vaar mij over, naar dat gindse dorpje heen – Lieve moeder, ‘k laat u weten dat uw zoon in fuselier.’ [...] Hij scheert zich met warm water, niet met koud, zoals ik. Hij zingt ‘Daisy, Daisy, give me answer, do.’ Hoe verder? Het gaat over een tandem. Dat heeft hij gehoord vóór de eerste wereldoorlog. Toen was de fiets nog niet zo lang geleden uitgevonden. – Hij moet het opgevangen hebben in een theater in de Amstelstraat, of in het Paleis voor volksvlucht of in de Hollandse Schouwburg. Ging hij naartoe in een broek zonder opslagen, een stijve platte boord en een snor à la Admiraal de Ruyter. Zo was de mode toen. Hij heeft zijn snor altijd zo gelaten. De theaters in de Amstelstraat zijn bijna allemaal afgebrand. De Duitsers gebruikten de Hollandse Schouwburg om joden in op te sluiten. Het Paleis voor Volksvlucht was van glas, maar het is ook afgebrand. Mijn vader ging nooit naar de bioscoop, de nieuwe liedjes hoorde hij niet. Zij hebben ook geen radio. Hij liep nog altijd in broeken zonder opslagen. Er was één winkel waar je die boorden nog krijgen kon, ik ging met hem mee, aan het handje, als hij ze ging bestellen bij dozijnen tegelijk. Altijd aan het handje... op een zondagmiddag heeft hij mijn arm uit het lid getrokken, ik moest naar het ziekenhuis... maar eigenlijk is die arm nooit meer terecht gekomen, figuurlijk gesproken dan, jazeker: figuurlijk! (208)

23. Lodewijk staat voor de tweede keer op

HEDEN *Hij trok de deur open, begaf zich op het gangetje en schopte per ongeluk een kist omver, waar een lege emmer op stond. De emmer rolde de trap af, hij rende hem na, in zijn oren het uitbundige lawaai dat door de lege emmer werd voortgebracht. Of de hele stad uit elkaar spatte in rinkelende delen, op een holle, harde aarde van ijzer. Zo te exploderen, zo ...*
HERINNERING *Zo heeft Debora de explosie van het pistool gehoord. Vlak bij haar oor heeft Leendert het pistool gehouden... met het uiteinde van de loop tegen haar slaap? Dat koude staal. Hij heeft haar slaap ermee aangeraakt, daarom hield zij haar mond open, zoals iemand zijn mond openspert, als je een stukje ijs in zijn hals drukt. En toen die explosie. Haar mond open, als een derde oor. Zij nam het geluid op met haar lichaam en alles was afgelopen. Zij is verdronken in geluid. (208,209)*

19. Alwin vraagt Lodewijk te vertellen over de oorlog (**via gesprek herinnering in gedachten**)

HEDEN ‘Wat ben je toen gaan doen? Werd er niet gebombardeerd?’

‘Nee. Er was niets bijzonders te zien in de stad. Alleen zag je de burgerwacht op wacht staan voor postkantoren en andere belangrijke gebouwen. Een gek gezicht.’ Hij zweeg en keek naar buiten

HERINNERING *(Leendert kwam voorrijden met twee agenten op een motorzijaan. Hij vertelde dat er die ochtend in allerlei particuliere auto’s waren gevorderd door het leger. Daar had hij bij geholpen. In twee van die auto’s had hij radio’s zien zitten. Dat was toch zonde! Minstens één moet ik er uitslopen, Lodewijk. Hoe krijg ik dat gedaan? Ik heb het veel te druk. Verder stond hij erop dat Debora onmiddellijk dienst zou nemen bij de Unie voor Vrouwelijke Vrijwilligers. Hij kende de commandante. Hij zou zorgen dat Debora onmiddellijk een vertrouwenspost kreeg. (210) [...] Zij kwam huilend thuis. Die meisjes waren kinderen met geknipt en gepermanent haar, rood gemaakte lippen, zijden kousen, of helemaal geen kousen, zei ze. Ze was toen eenentwintig jaar, maar ze had nooit zijden kousen mogen hebben. En zonder kousen lopen, daar kwam bij ons thuis helemaal niets van in. Ze wou er niet meer naar toe.)(210)*

HEDEN ‘Er was ook een vrouwelijke hulpcorps,’ ging Lodewijk hardop verder. ‘Dat waren dames met blauwe uniformen en strohoedjes. Mijn zuster werd er lid van. De volgende dag heeft zijn van vroeg tot laat brood gesmeerd voor de burgerwacht.

HERINNERING *(Zij kwam huilend thuis. Die meisjes waren kinderen met geknipt en gepermanent haar, rood gemaakte lippen, zijden kousen, of helemaal geen kousen, zei ze. Ze was toen eenentwintig jaar, maar ze had nooit zijden kousen mogen hebben. En zonder kousen lopen, daar kwam bij ons thuis helemaal niets van in. Ze wou er niet meer naar toe)*

17. HEDEN *'En de volgende dag?'*

HERINNERING *'Toen viel er een bom. [...] Er waren een paar oude grachtenhuizen getroffen. Zeg, weet je dat? In sommige van die huizen zat heel bijzonder glas. Dat glas is door de zon paars verkleurd in de loop der eeuwen. Ik heb daar een scherf van opgeraapt en meegenomen. Je kon zien, waar het in de sponning had gezeten. Daar was het nog kleurloos. – Ik had toen een verzameling, een soort historische verzameling.'*

(Alles heb ik weggegooid. Ik had geen plaats voor mijn verzameling. Mijn kamer was te klein. De kamer van Debora was groter. 'Wat moeten wij met al die rommel in ons huis? Alles doe jij, maar je plichten doe je niet!' Toen ik haar kamer kreeg had ik alles al weggegooid. En toch was ik niet geboren dit leven te leiden! Toch had ik beter verzamelaar kunnen blijven. Ik was op het rechte spoor, maar mijn vader heeft mij eruit getrapt! Wat ben ik nu? Een mislukte soldaat, een gedegradeerde officier. Ik had historicus moeten worden, directeur van een maritiem museum. Of van een legermuseum. Wat voor mensen worden directeur van een legermuseum?) (212)

22. HEDEN *'Heel interessant, dat paarse glas,'* zei Alwin, *'echt de Gouden Eeuw. Onze onvolprezen Gouden Eeuw. – En welke herinneringen heb je nog meer aan die historische strijd?'*

HERINNERING *'Niks meer. Het was Pinksteren. Twee zondagen. Verdomd saai. Om de haverklap ook nog luchtalarm, zonder dat er bommen vielen. We stonden aldoor maar in de gang bij Hoytema. Op de dag van de capitulatie brandden 's avonds de straatlantaarns weer. Ik liep op het Leidseplein. Er kwamen een paar vrachtauto's voorbij, met Hollandse soldaten erop die zongen en met hun armen zwaaiden, alsof ze het hadden gewonnen.'*

(Toen ik thuiskwam was Debora er niet. Leendert had haar opgehaald met zijn auto om even naar zijn huis te gaan, om Aleid en zijn kinderen te troosten. Ik ging naar bed, ik ben in slaap gevallen. Ik heb niets gemerkt. De volgende ochtend liepen vader en moeder huilend in de gang op en neer. Ik wist niet wat ik hoorde. Ze waren de hele nacht op de been gebleven en om zes uur naar de politie gegaan, samen met Aleid. Mij hadden ze daarvoor niet wakker gemaakt. Leendert en Debora waren al uren dood, toen ze gevonden werden in zijn auto, even buiten de stad, op de Zuidelijke Wandelweg. Mijn moeder had Leendert de vorige ochtend nog gezoend, toen hij met Aleid en zijn kinderen naar IJmuiden wilde, zij konden geen boot krijgen en waren 's avonds weer terug. Hij kwam om Debora te zoenen, maar mijn moeder zoende hem ook.) (212,213)

27. **(herinnering via gesprek in gedachten)** *(Zij waren gekomen voor de begrafenis van Debora. Mijn moeder gaf Albert het ondergoed van Debora mee, voor zijn dochttertje. Zij wikkeldde het in een krant. En Mevrouw Mauve was er ook. Ik liet haar uit. Boven op de trap draaide zij zich om. 'Ik heb het wel gemerkt, Lodewijk, ik heb het wel gemerkt dat jij dezelfde kant als Leendert op wil!. Ik heb het heus wel in de gaten gehad, dat jij geprobeerd hebt mij in de billen te knijpen! Maar dat zat je niet glad, hè? Wat verbeeld jij je eigenlijk? Je bent een kleine snootap, anders ben je niet! Jij mag wel oppassen dat het met jou niet dezelfde kant opgaat als met Leendert. Altijd had hij wat anders, dan weer een fiets, dan weer een auto, dan weer een Leica. En nog meiden achterna lopen bovendien! Een vrouw en vier kinderen laat hij achter. En ze zitten tot hun nek in de schulden! Pas jij maar op.'* Ik rookte toen een pijp. Ik

blies de rook uit de pijp over haar heen. Ik zei: 'Daar herinner ik mij niets van dat ik geprobeerd heb in uw billen te knijpen. U moet het zich werkelijk hebben verbeeld. (214))

Hoofdstuk 18

Lodewijk gaat uiteindelijk zelf op pad gaat voor zijn diploma. Op weg hierheen wordt hij overmand door gedachten aan de toestand thuis, tien jaar geleden, aan de ruzies met zijn zuster (knap op school, maar bangelijk en lelijk) en de raadselachtige dubbel(zelf)- moord met Leendert.

Aan zijn vader die hem gebruikte om alles van hem te maken wat hij niet wilde (217)

Dat hij Debora daar ook voor gebruikte (**herinneringen in gedachten**) \

37. Ik ben nog geen karikatuur van wat ik had willen zijn. Ik heb niets. Hij heeft het diploma. Hij heeft alles. Hij heeft alles zelf gehouden. Hoe had ik het anders moeten doen? Ik had niets in handen, zelfs mijn zuster had ik niet. Hij had haar, hij prees haar, hij verhief haar boven mij. Maar zij heeft het nooit geloofd als zij werd gefeliciteerd, zij heeft het nooit werkelijk geloofd dat zij beter was dan wie ook. Zij wist het heel goed, dat de opinie van iemands ouders niets te betekenen heeft in de wereld. Zij was op haar eenentwintigste evenveel vrouw als een oude vrijster van vijftig.

Maar zij liet zich doodschieten door haar aanbidder! Zij ging nooit met jongens naar de bioscoop, zij zat bij feestjes op school aan de kant en danste niet – zes jaar in altijd dezelfde avondjurk, ieder jaar een paar centimeter verlengd. Maar haar minnaar maakt zich voor haar van kant! Zijn vrouw en vier kinderen laat hij voor haar zitten op de dag dat het land door de vijand wordt bezet en alles ondersteboven staat! Vier kinderen en een vrouw laat hij voor haar stikken zonder afscheid te nemen. – Voor haar? Eerst wilde hij dan toch weg, naar IJmuiden, naar Engeland. Pas toen dat niet ging... toen kwam zij aan de beurt. Waarom heeft Leendert het gedaan? Was hij bang omdat hij die spion had doodgeschoten? Hij 'nam haar mee' zoals mijn moeder het uitdrukte. Omdat hij het alleen niet durfde. Ja, zo is het geweest! Niemand keek naar haar om. Niemand, behalve een getrouwde neef van over de veertig. Een volle neef... en iedere week een ander mokkel waar hij mij over vertelde. Een fijnproever, wat men noemt. Zij heeft hem erom gesmeekt omdat zij van alles af wilde wezen. Hij heeft het niet gedaan voor haar... hij heeft niet geprobeerd naar Engeland te vluchten met háár! (218)

Denkend aan Leendert schoot hij ineens in de lach. Zijn herinneringen aan Leendert waren de enige prettige uit zijn hele jeugd. Debora zei: Leendert is corrupt – Leendert hielp mij, hij gaf mij sigaretten, hij gaf mij geld en niet weinig; hij leende me zijn fiets en Leica, hij heeft mij autorijden geleerd. Hij had altijd tijd voor mij en tenslotte heeft hij mij ook nog van Debora afgeholpen. (218)

Dan belt hij aan *Een huissleutel hebben ze mij nooit toevertrouwd.*(220)

5. Bij zijn ouders thuis zoekt hij op zolder naar diploma (**associatieve herinnering**)

HEDEN Waar moest hij het diploma zoeken? Ik weet trouwens wel zeker dat het hier niet kan zijn. Toch liet hij zich op zijn knieën zakken een begon een willekeurige plank te ledigen.

Vooraan stond het poppenkeukentje van zijn zuster en daaronder een blokkendoos. Hij vond ook een doos met blokken waaruit men een mannetje kon opbouwen.

HERINNERING Het stukje hout dat het gezicht voorstelde was aan beide zijden beschilderd. Jantje lacht en Jantje huilt. Hij herinnerde het zich zeer goed, van zijn vierde jaar. Dit doosje stond toen in zijn vaders boekenkast en hij mocht er alleen op zondagen, onder toezicht, een halfuurtje mee spelen. 'Debora is altijd netjes. Die zal er niets aan kapot maken, zoals jij.'
(231)

26. Lodewijk vindt kranten uit de meidagen van 1940 (**associatieve herinnering**)

HEDEN *Hij hield op met lezen, vouwde de overige kranten eveneens open en begon zonder systeem te zoeken. (vgl Debora erg systematisch) Eindelijk vond hij het:*

Een noodlottig ongeval... een droevig ongeval... Nooit staat de waarheid in de krant. Zelfs wanneer de mensen zelf iets in de krant mogen laten afdrukken schrijven ze de waarheid niet: Witregel

Bovendien was Debora's advertentie gedateerd op 14 mei en die van Leendert op 15 mei. – Wat dachten ze dan eigenlijk, dat hij met zichzelf gewacht had tot na twaalven, daar in zijn auto, aan de rand van de stad op de Zuidelijke Wandelweg? Misschien een sigaret rokend, terwijl zij naast hem lag op de bank, haar mond open, bloed op haar slaap? Ik zal er nooit achter komen.

HERINNERING 26. *Ik droeg op de begrafenis mijn donkerblauwe pak met handschoenen van zwart garen, extra gekocht. [...] Van haar medestudenten was er niemand aanwezig, vriendinnen had zij niet. Waaraan is zij trouw geweest? Van wie heeft zij gehouden? Wat had die rector ooit van haar afgeweten? Dat zij allemaal tienen had op haar rapport, meer niet. Niemand heeft zich ooit voor haar geïnteresseerd, niemand had haar verhouding met Leendert vermoed. Achteraf waren er natuurlijk allerlei bewijzen voor, achteraf wisten ze er alles van!*

... Geen bloemen. Toch kwam mevrouw Reedijk met tien rozen in een papiertje. Omdat ze er nu eenmaal waren, werden ze op het paarse laken gelegd, waaronder de kist naar het graf werd gedragen. Het woei ontzettend hard. Het laken bolde telkens op; dat dunne bosje rozen vloog aldoor weer door de lucht, zodat iedereen het goed kon zien. Het leek of al die ooms en tantes die daar snotterend op een rij liepen, Debora met z'n alleen niet meer gegund hadden dan die tien rozen in dat papiertje... afkomstig van een kennis die de annonce niet goed had gelezen. Het was een heel eind lopen naar haar graf. (243)

[...] (Vader leest bij graf blz voor van boek waar Debora was gebleven)

O, I have suffered with those that I saw suffer.

8.4. Overzicht koppeling heden naar verleden

Manier van herinneren	Jeugdherinnering
<i>Geboorte van Lodewijk</i>	
Gedachten via associatie	3/1/2/4/5/
Spontane gedachten	37
Uitingen via associatie	
Spontane uitingen	
<i>Jeugd van Lodewijk</i>	
Gedachten via associatie	9/14/10/7/7/76/?/9/24/28/17/16/12
Spontane gedachten	36
Uitingen via associatie	34/?/14/?/18/7/35/13/24
Spontane uitingen	6
<i>De dood van Debora</i>	
Gedachten via associatie	29/20/21/8/12/28/15/25/23/19/22/27/26/11
Spontane gedachten	37
Uitingen via associatie	
Spontane uitingen	
<i>De tijd na de dood van Debora</i>	
Gedachten via associatie	30/31/29/32/33/35
Spontane gedachten	
Uitingen via associatie	
Spontane uitingen	